

QAACCESSA FAYYADAMA AFAANII ASOOSAMA ‘*DIBAA*’

GIRMAA ADDUNYAA WAAQTOLAA

YUUNIVARISTII ADDIS ABABAA KOOLLEEJII
NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI
QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUFU FOOKLOORII

HAGAYYA 2009/2017
FINFINNEE

QAACCESSA FAYYADAMA AFAANII ASOOSAMA ‘*DIBAA*’

GIRMAA ADDUNYAA WAAQTOLAA

GORSA: DR. ADDUNYAA BARKEESSAA

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA(MA) AFAAN
OROMOOFI OGBARRUU BARSISUUN GAMISAAN
GUUTTACHUUF QOPHAA’E, MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKLOORIIF DHIHAATE

YUUNIVARISTII FINFINNEETTI KOOLLEEJII NAMOOMAA,
QO’ANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

HAGAYYA 2009/2017
FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa (Finfinnee)

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii gamisaan guuttachuuf Girmaa Addunyaa, mata duree “Qaaccessa Fayyadama Afaanii Asoosama ‘*Dibaa*’ ” Jechuun qophaa’e sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti Gaafatamaa Muummee Ykn Qindeessaa Digirii Lammaffaa(MA)

Axeerara

Kaayyoon qorannoo kanaa asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti fayyadama afaanii irratti xiyyeeffachuun qaaccessu yemmuu ta'u, ka'umsi isaatis afoolafii aadaa Oromoo baayy'ee irratti qorannoon kan gaggeeffame yoo ta'u ogbarruu barreeffamaa Oromoo irratti garuu qorannoon gaggeeffame baayy'ee muraasa. Kun immoo xiyyeeffannoon ogbarruu barreeffama Afaan Oromootiif kennamaa jiru waan xiqqaachaa dhufe fakkata. Kun immoo sirna barnoota afaanichaa irratti xiyyeeffannoon ogbarruu barreeffamaaf kennamu akka xiqqaatufii dhimmoonni ogbarruu barreeffamaan walqabatan qophii sirna barnootichaa keessatti akka hin hammatamnef gufuu guddaa ta'a. kun immoo sirni barnootichaa akka qulqulina hinqabaanne gochuu bira darbee afaanichi ogbarruu barreeffamaa gabbataa akka hinqaabaane taasisuun guddini afaaniichaa booddetti akka harkifatu taasisa. Kana malees fayyadama afaanii qophii kitaabilee barnootaa keessaa dhabamuun haalli barnoota daree keessatti kennamu qabatamaafi hawwataa akka hintaane godha. Qorammoon kun wantoonni xiyyeeffannoo dhaban kunniin haala itti fooyyauu danda'aniifi fayyadamni afaanii sirna barnootaafi qophii kitabilee barnootaa keessatti yoo hammataman faayidaan isaan barnoota afaanii keessatti qaban guddachuu akka danda'u hubachiisuufi qaaccessuu irratti kan xiyyeeffatamee hojjetameedha. Kana malees barreessaan asoosama kanaa fayyadama afaanii asoosamicha keessatti fayyadameen hagam ergaa dabarfachuuf barbaade sana akka galmaan gahate qorannoo kana keessatti ilaalameera .

Galata

Qorannoon kun akka galama gahu jalqabaa kaasee hanga dhumaatti osoo hinnuffiniifii yeroo isaanii osoo hinqusatin gorsaafii deeggarsa ogummaa kan naaf kennaa turan gorsaa koo Dr. Addunyaa Barkeessaaf galannin isaaniif qabu daran guddaadha. Gorsii isaan yeroo yeroodhan naaf gumaachaa turanifi iddoon karaa irraa goretti nuffii tokko malee karaatti nadeebisaa turan kunoo qorannoon kun sadarkaa kanarra akka gahuuf gaheen isaa olaanaa waan ta'eef waaqayyo umurii dheeraa akka laatuuf hawwii kooti.

Maatii koo har'as akkuma yeroo duraa deeggarsa barbaachisu hunda naaf gochuun sadarkaan har'a irra jiru kanarraan nagahuu keessaniif galanni koo hamma hinqabu. Dadhabbiif gumaacha keessan deebisuuf anoo humna hinqabuutii waaqayyo isiiniif haakanfalu, gurrachi garaa garbaa umurii keessan naaf haadheerssu. Hamtuun najalaa isin hinargin, gaarii keessan malee gurri namaa hamaa keessan hindhagahi.

Ayyalaa Aannoo, Toleeraa Tasammaa, Baaccuu Birruu, Qixxatuu Oljiraafi Addis Getachoo gumaacha isin naaf gootan yoon tarreesse gatii keessan xiqqeessuu waan natti fakkaateef akkasumatti garaan isin haa eebbisu jechuun filadhe, horaa bulaa!

Bafata

Qabbiyyee	Fuula
Axeerara.....	i
Galata.....	ii
Bafata.....	iii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Ariirrata.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa.....	2
1.3. Gaaffiilee Qorannichaa	3
1.4. Kaayyoowwan Qorannichaa	4
1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa.....	4
1.6. Daangaa Qorannichaa	4
1.7. Hanqina Qorannichaa.....	5
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	6
2.1. Seensa.....	6
2.2. Yaadrimee Afaanii	6
2.3. Fayyadama Afaanii	7
2.3.1. Fayyadama jechootaa	9
2.3.2. Filannoo jechootaa	10
2.4. Malleen dubbii	12
2.5. Mammaaksa	15
2.6. Jechamoota.....	18
2.7. Sakatta’a Barruu Aantee	20
2.8. Yaaxina Qorannichaa.....	21

BOQONNAA SADI: SAXAXAAFI MALA QORANNICHAA	23
3.1. Saxaxa Qorannichaa.....	23
3.2. Madda Odeeffannoo.....	23
3.3. Mala Iddatteessuu	24
3.4. Mala Odeeffannoon Ittiin Funaanaman.....	24
3.5. Sakatta’a Dookumantii.....	25
3.6. Malleen Qaaccessa Ragaalee	25
3.7. Adeemsa Qorannichaa	26
3.8. Qindoomina Qorannichaa	27
BOQONNAA AFUR: DHIHEESSAFII QAACCESSA.....	29
4.1. Seensa.....	29
4.2. Ibsa Gabaabaa Asoosama ‘Dibaa’ Jedhurratti.....	30
4.3. Fayyadama Afaanii Asoosamicha Keessatti	31
4.4. Malleen Dubbii	32
4.4.1. Akkasaa	32
4.4.2. Iddeessaa	37
4.4.3. Nameessa.....	43
4.4.4. Eemitii	47
4.4.5. Arbeessuu	48
4.4.6. Habalaka.....	52
4.5. Fayyadama Mammaaksaa	53
4.5.1. Tokkummaa Agarsiisuf	53
4.5.2. Oolmaa Dagachuu Agarsiisuf	56
4.5.3. Abshaalummaa Agarsiisuf	58
4.5.4. Gootummaa Agarsiisuf.....	60

4.6. Jechamoota.....	61
4.6.1. Jechamoota Siyaasa Irratti Xiyyeeffata	61
4.6.2. Jechamoota Hawaasummaa Irratti Xiyyeeffatan.....	66
4.6.3. Jechamoota Diinagdee Irratti Xiyyeeffatan.....	68
BOQONNAA SHAN: CUUNFAAFI ARGANNOO.....	70
5.1. Cuunfaa	70
5.2. Argannoo.....	73
5.3. Yaboo	74
Wabiilee.....	75
Dabalee A	

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1. Ariirrata

Afaan Oromoo gosa afaan kushatiiki jedhamuudha. Gaanfa Afrikaa keessaa uummanni harki guddaan Afaan Oromoo dubbata. Baayy'inni uummata Oromoo, kan Afaan Oromoo afaan dhalootaa ta'eef miiliyoona 40 nita'u. Yaada kana cimsuuf Asafaan (2009:12) yoo ibsu, "Afaan Oromoo Afrikaa keessatti Afaanota gurguddoo sadi; Afaan Arabaa, Suwaalifi Hawusaatti aanee afaan sadarkaa 4^{ffaa}tti dubbatamuudha. Itoophiyaa keessatti immoo afaan uummata miiliyoona 40 oliin dubbatamu, afaan duraati" Jechuun ibseera.

Afaan Oromoo erga Afaan barreeffamaa ta'uun tajaajiluu eegalee baroonni lakka'aamanii jiru. Afaan kanaan kitaabileen hedduun dhimmoota adda addaa irratti xiyyeeffatan hedduun barrffamaa jira. Isaan keessaa muraasni: asoosamoota, walaloowwan gargaraa, kitaabolee barnootaa, barruullee adda addaa, kitaabilee amantaa, kitabilee caaslugaafi kanneen kana fakkaatan caqasuun nidanda'ama. Yaaduma kana deeggaruudhan Girmaafi kaawwan (2001:1) akkasiin ibsanii jiru.

Sirnoota darban keessa sababa dhiibbaa afaniicharra gahaa turerraa kan ka'e, afaan saayinsiif teeknooloojii osoo hinta'in turuunsaa nibeekkama. Haata'u malee erga afaanichaan barchuufii hojjechuun eegalee as yeroo gabaabaa keessatti guddinni jiru kan nama jajjabeessudha. Barumsi Afaan oromootiin gadii kaasee hanga digirii lammaffatti kennamuurra gahuun kanuma dhugoomsa. Adeemsa hojii keessa bu'aa bahiif gufuun adda addaa jiraatus..... hawaasa Oromootiin guddina afaanichaaf gumaachi taasifame, ammas taasifamaa jiru laayyoo miti.

Afaan Oromoo Oromiyaafii biyyoota Oromiyaa daangessan keessatti heddumminaan dubbatamuuyyuu, imaammadni mootummaa habashaa guddina afaanichaaf danqaaraa ta'ee ture. Afaan ogbarruu akka hintaaneef bara dheeraaf uggura hamaatu irra kaa'amee ture. Sababa kanaaf Afaan Oromoo afaan ogbarruu akka hintaaneefi afaan afoolaa qofa akka ta'ee turu dirqameera. Kanamalees afaan kun afaan meshaalee sabqunnamtii ammayyaa kan akka raadiyoofi televijiinidhaan ummataaf akka hindabarre mootummaan Habashaa ifaan dhorkee ture. yaada kana cimsuun Asafaa (2009:12) yoo ibsu "Afaan Oromoon barreeffamuun seenaan isii eega fagoo taatee, akka jalqabbii duraa itti hinfufin hafuun isii, okkoluun isii,

afaan katabbii, afaan hojii, afaan barnootaa, afaan qo'annoo ta'uu dhabuun isii dhiibbaa gita bittaa habashaa irraan geette,” jechuun ibseera.

Karaa biraatiin odeeffannoon toora interneetii irraa argadhe haala armaan gadiin kaa'ameera.

Barreessifi ogbarruun Afaan Oromoo isa Mootummaan Habashaan dhorkamee daangeffamee ture sana mana hidhaatii baasanii guddusuuf qabsoo hadooftutu gaggeeffame. Afaan afoolaa irraa gara afaan ogbarruutti olguddisuuf hayyoonnifi beektonni Oromoo, akkasumas hayyoonni qooqaa kan fedha Afaan Oromoo qaban gumaacha godhaniin harr'a Afaan Oromoo qooqa ogbarruu ta'ee jira.

Qabsoo uummanni Oromoo godheen harra Afaan Oromoo afaan barnootafii afaan hojii mootummaa naannichaa ta'uun tajaajila kennaa jira. Mana seerattis tajaajilli afaanuma kanaan kennama. Kan himatus kan himatamus afaanuma kanatti dhimma baha jechuudha. Manneen barnootaa sadarkaa tokkoffaadhaa kaasee hanga sadarkaa lammaffatii darbees hanga dhaabbilee barnootaa olanootti afaan kun afaan barnootaa ta'ee tajaajiluu irratti argama. Waluumaa galatti Afaan Oromoo yeroo kana afaan barumsaa, afaan siyaasaa, afaan saayinsiifi teeknooloojii, afaan sabqunnamtii, afaan qorannoofii qo'annoon adda addaa ittiin gaggeeffamu ta'uun ummata isaa tajaajilaa argama. Kaayyoon qorannoo kanaas fayyadama afaanii asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti barreessan asoosamichaa dhimma itti bahe qaaccessuudha.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Afaan oromoo yeroo dhihoo keessa afaan barreeffamaafi afaan barnoota ta'e. Afaan kun yeroo gabaabaa kana keessatti afaan qo'annoofii qorannoon gargaraa ittiin gaggeeffamaa jiruufii sadarkaa afaanoonni biroo carraa kana jabana dheeraaf argatanii turan waliin dorgomuufii faana hiruuruu erga jalqabee jijjiiramni inni agarsiisaa jiru baay'ee hedduudha. Jijjiiramoota kanneen keessaa muraasa yoo caqasuun barbaachise afaanichi yeroo ammaa afaan barnootaa manneen sadarkaa tokkoffaa ta'uu bira darbee afaan yuunivarsiitii keessatti digrii jalqabaatii hanga digrii lammaffatti ittin kennamuun isaa guddina afaanichaa nutti agarsiisa. Kun immoo haalli afaanichi itti guddachaa jiru ariifataa ta'uu isaa namatti agarsiisa. Haaluma kanaan afaan kana irratti qorannoowwan gargaraa bifa gargaraatiin yuunivarsiitiwwaan gargaraa keesatti akka adeemsifamaa jiru beekkamaadha. Haata'u malee qorannoowwan gargaraa afaan kanarratti adeemsifamaan kunneen baay'iinaan kan isaan

irratti xiyyeeffatan dameewwan afaanii keessaa ogafaan (afwalaloo, durdurii, mammaaksota, sirbootaa aadaafi kkf) aadaa hawaasichaarratti (sirna gadaa, sirna fuudhaf heerumaa, ateetee, sirna qanafaafi knn.) kan xiyyeeffataniidha. Kana jechuun qorannoowwan damee ogafaanii kanneen akka ogwalaloo, mammaaksa, durdurii sirbootaa aadaa, faarufi duudhaalee hawaasichaarratti dalagaman baay'ee hedduu yemmuu ta'an kanneen ogbarruu irratti hojjetaman garuu baay'ee muraasa.

Afaan tokko ogbarruu barreeffamaan hinguddanne yoo ta'e, hawaasa afaan sanaan tajaajilamu faayidaawwan hedduu ogbarruu irraa argaman dhabsiisuu bira darbee sirna barnootaa irratti dhiibbaa mataa isaa qaqabsiisuu danda'a. Sababiin kanaatis sirna barnootaa keessatti qophiin meeshaalee barnootaa damee barnoota afaanii kan ta'e ogbarruu barreeffamaa ofkeessatti hinhammatu taanaan bu'aan barnoota irraa argamuufii gumaachi ogbarruun barreeffama dagaagina afaan sanaatiif kennu hammasuma xiqqaachaa deema waan ta'eefi. Yaada armaan olii kana ilaalchisee hayyoonni Brumfit fi Carter (1996: 22) yoo ibsan, "Biiyyoota guddachaa jiran keessatti ogbarruun sirna barnootaa keessatti hammatamuun guddina afaanichaatiif gumaachi inni godhu gahee olaanaa qaba." jechuun ibsanii jiru. Akka yaada armaan olii kanatti ogbarruun qophii kitaabileefi sirna barnoota keessatti hammatamuun barnoota daree keessatti kennamu hawwataafi qabatamaa taasisuu bira darbee guddina afaanichaatiif gumaachi inni godhu laayyoo akka hintaane nuhubachiisa. Kanumarraa ka'uun qorataan asoosama matadureen isaa '*Dibaa*' jedhu, kan asoosessaa Yaasoo Kabbabaa Hordofeeteeni barreeffam gama bifiyyeetiin qaaccessuuf isa kakaasera.

1.3. Gaaffilee Qorannichaa

Qorannoo kana keessatti qorataan gaffilee qorannoo armaan gadii deebisuu yaalera.

- Fayyadamni afaanii asoosama matadureen isaa '*Dibaa*' jedhu keessatti mul'atu maali?
- Qabiyyeen fayyadama afaanii asoosamicha keesaa maal irratti xiyyeeffata?
- Xiyyeeffannoon fayyadama afaanii asoosama '*Dibaa*' jedhuu maali?

1.4. Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa itti fayyadama afaanii asoosama matadureen isaa '*Dibaa*' jedhu keessatti argaman qaaccessuudha.

- Fayyadama afaanii asoosama matadureen isaa '*Dibaa*' jedhu keessatti mul'atan ibsuu
- Qabiyyeewwan itti fayyadama afaanii asoosamicha keessatti argaman addaan baasuu
- Xiyyeeffannoo fayyadama afaanii asoosama '*Dibaa*' jedhu qaaccessuudha.

1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoo tokko gaggeessuun faayidaa mataa isaa qaba. Qorannoon kun itti fayyadama afaanii (malleen dubbiiifi mammaaksa) asoosama '*Dibaa*' jedhu keessa jiran xiinxaluu irratti xiyyeeffata. Firiin qorannoo gaggeeffame kanarra argames rakkoolee itti fayyadama afaanii asoosama keessatti gargaaramuun walqabatu ifa gochuu bira darbee sadarkaa fayyadama afaanii kun irra jiru niaddeessa. Gama biraatin immoo barreessitoonni adda addaa itti fayyadama afaanii asoosama keessatti fayyadamuun bu'aa akkamii akka qabu hubannoo irraa niargatu. Kanamalees, barreessitoonni asoosamaa/ogbarruu hojiin isaanii dubbistoota biratti fudhatamu akka argatuuf daandii isaanitti agarsiisuu nidanda'a. Dabalataanis namoota dhimmoota walfakkataairratti qorannoo gaggeessaniif ka'umsa ta'uu nidanda'a.

1.6. Daangaa Qorannichaa

Dameen ogbarruu Oromoo waa hedduu kan ofjalatti hammatuudha. Kanneen keessaa kan akka ogwalaloo, asoosama dheerafi asoosama gabaabaa, diraamafii barruulee adda addaa caqasuun nidanda'ama. Haaluma kanaan asoosamni Afaan Oromootiin barreeffaman hedduun kan jiran yoota'u isaan kanneen hundarratti osoo qorannoon gaggeeffamee bu'aan inni daagaagina ogbarruu afaanichaaf qabu hedduu ta'aayyu. Haata'u malee sababoota gurguddoo lama irraa kan ka'e kana raawwachuun hindanda'amne. Isaaniis hanqina yeroofi hanqina maallaqaati. Sababoota kanarraa kan ka'e qorannoon kun bifa lamaan daanga'eera. Kunis yeroofi qabiyyeedhani. Asoosama Yaasoo Kabbabaa Hordofee barreesse keessaa kutaa lammaffaa asoosama Miilla Hinshokoksinee' kan ta'eefi matadureen isaa '*Dibaa*' jedhu, kan bara 2015 akka lakkoofasa Awuroophaatti maxxannfame irratti kan daangeffame

yoo ta’u, gama qabiyyeetin immoo fayyadama afaanii (malleen dubbii, mammaaksafi jechamoota) qofarratti xiyyeeffachuun kan qaaceffameedha. Karaa biraatiin yaaxinoota asoosamni tokko ittiin qaaceffamu keessaa yaaxxina fayyadama afaanii irratti kan daangeffameedha.

1.7. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu hanqiinonni adda addaa qorataa muuddachuu nidanda’a. Kanumaan walqabatee, qorataan wayita qorannoo kana gaggeessaa turetti rakkooleen adda addaa isa muudataniiru. Rakkoolee kanneen keessaa inni tokko rakkoo kitaabilee wabiif ta’an bal’inaan argachuu dhabuudha. Haata’u malee kitaabilee wabiif isa gargaaran marsaalee interneetii irraa buufachuun rakkoo gama kanaan isa muuddachaa turan jalaa bahuu danda’eera. Rakkoon inni lammataa immoo rakkoo maallaqaati. Qorataan rakkoo kanaafis osoo harka hinkennin fakkeenyaaf namoota ogummaa coomipiitara irratti barreesuu qaban wajjin walii galuunifi gargaarsa gaafachuun rakoo gama kanaan isa muuddachaa ture furateera. Karaa biraan immoo naannoo mana barnootatti hojiin baruu barsiisuu waan jiruuf yeroo gahaa dhabuun rakkoo isa biraa ture. Qorataan rakkoo gama kanaan isa muudates barsiisota mana barumsichaa keessatti gosa barnoota inni barsiisu barsiisan waliin walii galuun baay’ina wayitii hanga tokko xiqqeeffachuun rakkoo kanaaf furmaata argateera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1. Seensa

Boqonnaa kana keessatti matadureewwan gargaraa kanneen itti Fayyadama afaanii asoosamaatiin walqabataniif yaada hayyootan deeggaramaatii keessatti dhiyaateera. Kanaaf boqonnaan kun fayyadama afaanii asoosama keessatti maal akka fakkaatu kan ibsu yemmuu ta'u, ibsiwwan askeessatti dhiyaatan kunneenis tokkon tokkon isaanii fayyadama afaan asoosamaa ilaalchisee yaadota hayyoonni gargaraa kaasan waliin deeggaruun iddoo itti dhiyaatedha. Qorataan fayyadama afaanii ilaalchisee barruuwwan mataduree qorannoo isaa waliin walfakkaatu yaada beektotaa waliin walbira qabuun ilaalee jira.

Haaluma kanaan qorataan boqonnaa kana keessatti matadureewwan maalummaa fayyadama afaanii waliin walqabatan kanneen akka maalummaa fayyadama afaan asoosamaa, maalummaa filannoo jechootaa, maalummaa malleen dubbiifi gosoota malleen dubbii, maalummaa mammaaksafii xiyyeeffannoo qabiyyeewwan mammaaksaa yaadolee hayyuulee gargaraatiin deeggaruun bal'inaan ilaalee jira.

2.2. Yaadrimee Afaanii

Afaan meeshaalee walqunnamtii dhalli namaa ittin waliigaluuf dhimma itti bahu keessaa isa guddaafi angafa akka ta'e hayyoonni gargaraa ni'addeessu. Dhalli namaa dur irraa jalqabee afaanitti dhimma bahaa akka dhufeeffi afaanif hawaasni gargar bahanii ilaalamuu akka hindandeeny hayyuun Zdenek (2007:49) yoo ibsu "language is the outward manifestation of the spirit of people: their language is their spirit, and their spirit is their language; it is difficult to imagine any two things more identical." Jechuun ibsee jira. Yaada armaan olii kana irraa akkauma hubachuun danda'amutti afaanifi hawaasni waan gargarbahanii ilaalamuu hindandeenyefi hawaasni afaan malee, afaanis hawaasa malee jiraachuu akka hindandeenye nutti agarsiisa.

Karabiraatiin hawaasni afaan isaatti yemmuu gargaaramu dhimmota gargaraa irratti damee hawsaa sankeessatti garaagarummaan adda addaa uumaamuu akka malu hayyuuleen xinqooqa hawaasumma nuhubachiisu. Kana jechuun hawaasni afaan isaatti fayyadamee aadaa, duudhaa, eenyumaa isaatifi dhimmoota hawaasicha ilaallatan akka ittin ibsachuu

danda'an ibsuuf yaalaniiru. Yaada kana ilaalchisee Zdenek (2007:198) yoo ibsu "language and styles of speech are prominent bandages of ethnic and social identity, and anthropologists and other social scientists must take them in consideration." Yaada hayyuu kanarraa akkuma hubachuun danda'amutti hawaasa afaan tokko dubbatu keessatti haalli gareen adda addaa hawaasicha keessatti argaman garaagarummaan jirachuu akka danda'u hubachuun afaan qorachuun barbaachisaa akka ta'e hbanna.

2.3. Fayyadama Afaanii

Hayyoonni dirree ogummaa barreessuu iratti hojjetan maalummaa fayyadama afaanii haala adda addaatiin hiiku, Asafan (2009:25) "Afaan ogafaanii ogbarruu afaan saayinsii akkasumas, afaan haasawaa guyyuu tokko miti ogbarruus ta'e ogafaan jechoota filatamoo miira namaa kakaasuu, toosisuu, onnee namaa bubullugusuu danda'anitti fayyadama. Ogafaaniifi ogbarruun dubbiiwwan haalawaa (figurative speech) kan akka saaduu fi jajuu, akkasaa (Simile) agaassaa (Metaphor) fi nameessa (personification) gargaramu. Jechoonni yeroo hedduu hiikaa dabalataa (connotative meaning) qabaniin malee hiikaa sududaan hingalan" jedha.

Yaada armaan olii kana irraa akkuma hubachuun danda'amu fayyadamni afaanii hojiilee ogbarruu keessatti haalli itti dhimma bahamu isa afaan guyyaa guyyaadhan itti fayyadamnuun ala akka ta'eefi miira namoota hojiilee ogbarru sana dubbisanii salphumatti qirqiduun, kakaasuun, ofitti nama harkisuu kan danda'an ta'uu hubachuu dandeenya. Karaa biraatiin fayyadama afaanii ilaalchisee Walff (2000:98) yoo ibsu "fayyadama afaanii jechuun haala hawaasni jiruuf jireenya isaa keessatti afaanitti dhimma bahuudha. Kana hubachuuf immoo gaaffilee hawaasni afaan eessatti, yoom, akkamitti, maalifi akka dhimma itti bahu beekuun barbaachisaadha." Jechuun ibsa. Yaada kanarra akkuma hubachuun danda'amutti fayyadamni afaanii hawaasa keessatii idoo gargaraatti garaagarummaa akka qabu nuhubachiisa. Karaa biraatiin maalummaa itti fayyadama afaan ogbarruu ilaalchisee Ngugi WA Thiong'o(1994:29) kitaba isaa "The language of African Literature" jedhu keessatti haala armaan gadiitiin ibseera.

We therefore learnt to value words for their meaning and nuances. Language was not a mere stirring of words. It had a suggestive power well beyond the immediate and lexical meaning. Our appreciation of the suggestive magical power of language was reinforced by the games we played with words through

riddles, proverbs, transpositions of syllables or through nonsensical but musically arranged words. So we learnt the music of our language on top of the content. The language, through images and symbols, gave us a view of the world, but it had a beauty of its own. The home and the field were then our pre-primary school but what is important, for this discussion, is that the language of our evening teach-ins and the language of our work in the fields were one

Yaada armaan olii kana irraa akkuma hubachuun danda'amutti hikaa jechoonni qabaniifi bakka guddaa kennuu qabna. Afaan jechuun jechoota qofa walitti hidhuu miti. Afaan humna waa heeruu/abboomuu qaba. Jechoonni ogbarruu keessatti itti fayyadamuu jechoota ergaa dabarsuuf humna guddaa qabaniifi kan yeroo mara samuu keenyaa keessatti fakkii waan himamuuf deemuu sana uumuu danda'an akka ta'e nuhubachiisa. Kanamalees, jechoonni kun fakkii uumuufi wantoota qabatamoo hintaane qabatamoo gochuu bira darbanii addunyaa haaraa nukeessatti uumuufi miira keenya kan qirqiduu danda'an ta'uu isaanii ibsee jira. Kana malees afaan ogbarruu keessatti barreesitoonni dhimma itti bahan afaan barreeffama biraa irraa adda ta'uu hayyuun Geoffrey (2007:130) "a fiction writer is in a very different situation from that of the detective or legal reporter giving an actual transcript of words spoken by real people; there But fictional speech may aspire to a special kind of realism, a special kind of authenticity, in representing the *kind* of language which a reader can recognise, by observation, as being characteristic of a particular situation" jechuun ibsee jira.

Yaada armaan olii kana irraa hubachuun akkuma danda'amutti afaa dirree hojii biraa keessatti dhimmi itti baanufii kan hogbarruu keessatti dhimmi itti baanu garaagarummaa guddaa akka qabuudha. Fakkeenyaaf faayidaan afaanii mana murtii keessattifi ogbarruu keessaa addadummaa qaba. Mana murtii keessatti faayidaamni afaanii tokkoof- tokko hiikaa barbaadamu, kan guyyaa guyyaan dhimma itti bahan kan dabarsuudha. Kan ogbarruu garuu kanaan adda,

Karaa biraatiin barreeffamni ogbarruu ta'an haalan qnidaa'aanii dubbistoota biratti haala gaariin fudhatama akka argataniif dubbisaa akka hawwatan gochuuf barreessan fayyadama jechoota isaarratti xiyyeeffannoo guddaa gochuu qaba. Kanaaf barreessaan filannoo jechootatti haalan yoofayyadme salphumatti ergaa dabarfachuuf ka'e sana dubbistoota isaa biraan gahachuu danda'a. Filannoo jechootaa jechuunis jechoota jiruuf jireenya keenya keessatti guyyaa guyyaan itti fayyadamnu caalaa jechoota lakkoofsaan muraasa ta'aniifii

ergaa dabarsuu irratti humna qabanitti haalaan gargaaramuu jechuudha. Jechoonni asoosama keessatti itti fayyadamnu kunniin hawaasa barreeffamichi ilaallatu sana kanxiyyeeffanoo keessa galchu t

a'uus qaba. Kana yemmuu jennu jechoota barreessan itti fayyadamu kunniin aadaffii duudhaa hawaasichaa kan kabajaniifi kan giddugaleefatan ta'uu qaba jechuudha. Yaada kana ilaalchisee Ayub (2008:45) yoo ibsu "The language choice of the community members in the mentioned domains with the people of respective domain we investigated" jechuun ibsee jira. Kun immoo asoosessaan asoosama isaa keessatti jechoonni inni itti fayyadamu aadaffii duudhaa hawaasichaa kan giddu galeeffate ta'uu akka qabu haalan ibsa.

2.3.1. Fayyadama jechootaa

Jechoonni afaan tokko keessatti argaman hawaasicha afaan sana dubbatuuf faayidaa gargaraa kennuu. Miseensonni hawaasicha keessatti argaman kanneen sadarkaa jereenyatiin, umuriin koorniyaan, sadarkaa barnootatiin, amantiifi kannen birootiin garaagarummaa qaban jechoonni isaan guyyaa guyyaan itti dhimma bahan haaluma saniin garaagarummaa qabaatu. Yaada kana ilaalchisee Zdenek (2007:197) "it is not simply regional difference that are reflected in speech; varieties of speech may also be due to difference in religion, socioeconomic background, education, sex(gender), or other factors." Jechuun ibsee jira. Yaada armaan olii kana irraa hubachuun akkuma danda'amutti garaagarummaan fayyadama jechootaa kan uumamuu danda'u walirraa fageenya lafaa qofaan osoo hintaane, garaagarumma amantaan, diinagdeen, sadarkaa barnootaan, koorniyaafi sababoota biraatiin uumamuu akka danda'u nuhubachiisa.

Karaa biraatiin Ronald (2010:23) garaagarummaa fayyadama jechootaa yemmuu ibsu, "language variety can happen in terms of specific set of 'linguistic items' or human speech patterns (presumably, sounds, words, grammatical features, etc.) which we can uniquely associate with some external factors (presumably, a geographical area or social group" jechuun ibsee jira. Yaada kanarraa akkuma hubachuun danda'amutti hawaasa afaan tokko dubbatu keessatti garaagarummaan fayyadama jechootaa sababoota uumuu danda'an keessaa warren gurguddoo ta'an; fageenya lafaa, sadarkaa barnootaa, koorniyaa, amantaa, siyaasa, diinagdeefi kanneen biro akka ta'an nuhubachiisa.

2.3.2. Filannoo jechootaa

Filannoo jechootaa jechoota hiikaa kallatti qabaniifi jechoota hiikaa dhokataa qaban jechuun bakka gurguddoo lamatti qoodanii ilaaluun nidanda'ama. Jechoonni hiikaa kallatti qaban namni kamiyyuu jechoota sana yoo dubbisu ergaa isaan barreeffama sana keessatti qaban salphumatti hubachuu warra gargaaran yemmuu ta'an, jechoonni hiikaa dhokataa qaban garuu dubbisaan ergaa asoosessaan itti fayyadamee dabarsuuf ka'e wantoota biraa waliin walqabsiisuun hiikaa yoo itti kenne malee kan salphumatti dhaamsa asoosessan dabarsuuf ka'e bira warra nama hingeechifneedha. Kanamalees asoosamni jechoota hiikaa irra keessa (conceptual meaning) fi hiikaa waabessa (referential meaning) haalan fayyadamuun dhaamsa dabarsuu danda'u. Warren hiikaa irra keessaa ta'an dubbisaan salphumatti hima keessatti jechoota akkasii waan biraan osoo walqabsiisuu hindhama'in kan hubatu yoo ta'u, jechoonni hiikaa waabessa qabataan garuu hubatamuuf waan biraa waliin walitti qabatamuu warren barbaadaniidha. Yaada kana Lyons (1995:98) yemmuu ibsu "Hiikaa waabessaa jechuun hariiroo jechi tokko wantoota yookan taateewwan hawaasa keessatti raawwataman wntoota biroo waliin walbira qabuun kanneen ibsan jechuudha" jedhee ibsa.

Yaadolee armaan olii kanarraa akkuma hubachuun danda'amu jechoonni hiikaa kallattii qabaniifi hiikaa irrakeessaa qaban dubbistoota biratti hubatamuuf salphaa warra ta'aniifi yaada biroo waliin walqabsiisuuf kan dubbisaa hindirqamsiisne yemmuu ta'an, jechoonni hiikaa dhokataafi hiikaa waabessa qaban garuu kan salphaatti hubatamuu hindandeenyefii taateewwaniifi beekkumsa gadifagoo aadaafi duudhaa hawaasa keessatti tajaajilan san beekuu kan barbaadan ta'uu nuhubachiisan.

Kanamalees, itti fayyadama jechootaa ilaalchisee Zarihuun Asfaawu (2007:331) akkas jechuun ibsa.

የቀላት ሀሳብን የመግለጽ ደረጃና አቅም እንድሁም ቃላቱ ሚደስገኙት ግብመችነት የተለየ መሆኑ እውቅ ነው፡፡ በድርሰትም በዘፈቀደ የሚደረደሩና እንደተገኙ ተትትተው የሚገቡ አይደሉም፡፡ ደራሲው ሀሳቤን ይገልጽልኛል፤ ነገሩን በውል የሳይልኛል ብሎ እምነት የጣለባቸውን ነው የሚያስገባው፡፡ በእርግጥ ቃላት ሁሉ በእኩል ደረጃ የአሳይነትና የገላጭነት ወይም የኒጋሪነት አቅምና ባህሪ የላቸውም፡፡ የሚባለውን ነገር ብሩህ አድርገው የሚያሳዩና የስነ-ጽሁፍ መብራት ሊባሉ የሚችሉ ቃላት አሉ፡፡ መብራትነታቸው ግን የሁሉም እኩል ሊሆን አይችልም፡፡ አንዳንዶቹ የሚፈነጥቁት ብርሃን የደበዘዘ፤ ያንዳንዶቹ ደግሞ የደመቀ ይሆናል፤ እንደ ኩራዝና እንደ ሻማ፡፡ በሌላ በኩል ደግሞ የተፈለገውን ጉዳይ አጨልመውና አድበስብለው የሚያቀርቡ ቃላት ይገኛሉ፡፡ እነዚህ ደራሲው የፈጠራና የቋንቋ ችሎታውን በመመርኮዝ ከነዝህ መካከል የቃላት ምርጫ ሲያደርግ የሰልቱ አንድ መልክ ይታያል ማለት ነው፡፡ የስነ-ጽሁፍ ቋንቋ ከእለት ተእለት ቋንቋ የናረ ነው፡፡

ንረቱ የሚገኘው ባንድ በኩል በዘይቤ ሲሆን በሌላ በኩል ደግሞ ቢቃላት መሆኑ ቢታወቅም በአንዳንድ ሰልጥ ደብዝዞ በሌላው ደምቆ ይታያል፡፡

Bareessan asoosamaa jechoota asoosama isaa keessatti fayyadamu akkafeeteen kan bakkuma argee guuree itti fayyadamu osoo hintaane, jechoota ergaa kiyya naaf dabarsan jedhee itti amaneetti dhimma baha. Sababiin kanaa immoo jechoonni afaan tokko keessatti argaman wantoota haalan ibsuuf humna walqixa waan hinqabaanneeffi. Kanaaf barreessan jechoota filatamoofi qusatamoo ergaa dabarsuu irratti humna guddaa qabaniifi dubbistoota asoosamichaa kan ofitti madqusuu danda'anitti dhimma bahuu qaba. Jechuun ibsee jira.

Yaada armaan olii kanarraa akkuma hubachuun danda'amutti barreessaan tokko ogbarruu keessatti jechoonni inni itti fayyadamu kan akkuma tasaa sammuu isaatti dhufe osoo hintaane jechoota ergaa isaa haala ifaafi salphaa ta'en, waan jechuuf ka'e sana haala gaariidhan dabarsuuf kan humna qaban itti fayyadamuu akka qabu ibsa.

Haaluma kanaan Jakobson (1983.63) irratti "... a second objection contains nothing that would be specific for literature the question of relations between the word and the world concerns not only verbal art but actually all kinds of discourse." Yaadaa armaan olii kana irraa akkuma hubachuun danda'amutti jechoonni nuti haasaa guyyaa guyyaan itti faayyadamnuu fi jechoonni ogbarruu keessatti itti fayyadamuu gargar ta'uu isaatiif kan ogbaru keessatti tajaajilamnu filatameefi ergaa dabarsuu irratti warra humna qaban ta'uu hubanna

Karaa biraattiin filannoo jechootaa ilaalchisee Alamaayyoo fi Kaawwan akkas jedhu (2009.114) "Filannoon jechootaa ogbarruu keessatti baay'ee barbachisaa fi murteessadha. Kanaafuu, sirriitti itti yaadamanii kan barreeffaman ta'uu qabu. Ogbarruun baay'inni jechoota isaa kan saayinsii wajjiin wal bira qabamee yoo ilaalamu murasaa ta'us, tokkon tokkon isaa ergaa bal'aa kan baatee deemu waan ta'eef ofeeggannoon filatamuu qabu. Filannoon jechootaa ogbarruu qolawwan dubbii kanneen akka, akkasaa, bakkasaa, nameessa fi kanneen biro of keessatti hammata. Ogbarruun filannoo jechootaa isaa irraa kan ka'e, karaa alaa ergaa mul'ataa uffatee keessa isaatti immoo dhaamsa dhoksaatiin barreessa fi dubbisaan irraatti waliigalan qabatee deema. Kanaafuu, jechoonnii fi yaadoleen achi keessatti argaman waan jalqabarratti ibsuu qaban biratti, waan biro kan bakka bu'anii deeman qabu jechuudha.

2.4. Malleen dubbii

Hayyuuleen adda addaa malleen dubbii haala gargaraan. Ibsan kanneen keessaa Adunyaan (2014.208) irratti akkas jedhee “malleen dubbii fayyadama afaanii kan haala salpha ta’een ergaa tokko nama hubachiisudha. Kana jechuun karaa ittiin waan guddaa tokko xiqqeessanii, xinnoo immoo arbeessanii, binoo nameessanii, namoo bineensanii, walcinaas qabanii, cinaachaan himaniifi kkf taasisuun hubannoof haala mijeessan jechuu dha.”

Gama biratiin hayyuun Ogbulogo akkas jechuun malleen dubbii ibsa:-

Figuration, therefore, implies extended or associative meaning, i.e the use of language in an imaginative manner, the elaborate a thesis or proposition and also to appeal to the emotion of the reader or the listener. Ogbulogo (2005) explains: - Literature as an aspect of communication expresses meanings. Incidentally, the language of literature is coded in a creative way. Using figures of speech. The meaning derived from figure of speech is not the meaning of the different complaints of the expression. Thus, figures of speech require special attention and explanation.

Yaada armman olii kanarraa akkauma hubatamuun danada’utti malleen dubbii barreeffamoota ogbarruu kanneen akka asoosamaa keessatti bal’inaan kan dhimma itti bahaman akka ta’an hubachuun ni danda’ama. Kanamalees malleen dubbii barreeffamoota ogbarruu keessatti yemmuu dhimma itti baanu fayyadama afaanii jiruuf jireenya keessatti haala hawaasni guyyaa guyyaan dhimma itt bahuun osoo hintaane haala beekkumsa aadaafi duudhaa hawaasaa giddugaleeffateefi hubachuuf xiinxala gadifagoo gaafatuun akka ta’e yaada kanarraa hubachuun nidanda’ama.

Haaluma walfakkatuun Zarihuun (2007.105) malleen dubbii akkas jedhee ibsa. “Malli dubbii yaada yookin gocha, taateewwan, bocaafi haala waanta tokko yookin amala, miirafi bifa namootaa, sammu dhaggeeffataa yookin dubbisaa keessatti haala nama gammachiisufii nama bashannansiisuun, akkasumas ergaa gadifagoofii bal’aa ta’e kan dabarsuudha. Haalli dubbii kun wantoota lubbuu hinqabnetti lubbuu horuun, fokkisaa miidhaksuun, gurracha addeessuun gabaabaa dheeressuun, guddaa xiqqeesse xiqqoo immoo guddisuun dhiyeesuu bira darbee, wantai haala kanaan ibsamu sun salphumatti miira dhaggeeffatta yookin dubbisaa keessatti akka dhagahamu gochuufi suuraa nama keessatti uumuun wantoota ijaan hinmul’ane akka waan ijaan agarruutti, wantoota hinqaqqabamne

akka waan harkaan qabannuuti, mi'aaf naaton isaanii akka nutti dhagahamu gochuuf humna guddaa qabau. Haalli kun immoo wanti ibsamu sun sammuu dhaggeeffataa yookin dubbisaa keessa yeroo dheeraaf osoo hindagatamini akka turu gochuuf humna guddaa qaba.

Gama biraatii barreeffamni toora interneetii irraa guyyaa 18/02/17 argadhe akka ibsutti “A figure of speech is a use of a word that diverges from its normal meaning, or a phrase with a specialized meaning not based on the literal meaning of the words in it such as a metaphor, simile, or personification. Figures of speech often provide emphasis, freshness of expression or clarity. Yaada armaan olii kannarraa akkuma hubachuun danda'amu malli dubbi barreeffama keessatti yookin dubbii keessatti hiikaa adda ta'e laachuuf yookin ibsuuf kan oolu ta'uu isaa agarsiisa. Kanamalees malleenn dubbi ilaalchisee Harry (1972:208) yemmuu ibsu, |”A figure of speech in which the literal meaning of a word or statement in the opposite of that intended. In literature, it is a technique of indicating an intention or attitude opposed to what is actually stated.” Jechuun ibsee jira. Yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu malleen dubbii barreeffamoota kalaqa sammuu ta'an keessatti dubbiiwwan guyyaa guyyaadhan itti fayyadamnu keessatti dubbii miidhaksuufii dhageettif dubbisuu hawwataa gochuu bira darbee waan dubbatamu yookiin barreeffamu amansiisaa gochuuf gahee guddaa taphachuu akka danda'an nuhubachiisan.

Haaluma kanan Alamituu fi Kaawwaan (2011.121) irratti maalummaa malleen dubbii haala armaan gaditiin ibsamanii jiru. “...asoosamni qopheessaa asoosamichaatiin ergaa adda ta'e tokko haala miidhagaa ta'een dabarsuuf jechaa filannoon afaanii kan keessatti taasifamuudha. Filannoon afaanii asoosessaa tokkoon kan taasifamu yemmuu ergaa barbaadame tokko haala baramaa ta'een dubbatamuurra caalaa afaan haalawaan (figurative language) yoo dubbatame ergicha ifa taasisa jedhamee abdatamuudha. Afaan haalawaa kunneenis yeroo baay'ee sadarkaa jecha tokkootiif sadarkaa gaaleetti kan argaman yoo ta'u darbee darbees sadarkaa cirootti /hima salphatti ni mul'atu.” Jedhu.

Hayyuuleen gargaraa malleen dubbii akaakuu gargaraatti qooduun ibsu. Bu'urri qoqqooddii malleen dubbii kuniin hayyuu irraa hayyuu biratti garaagarummaa muraasni jiraatus baay'een isaanii haala walitti dhiyaatuun qoqqodaniiru. Haalli kunis irra jireessaan caasaa irratti kan hundaa'ee ta'uu hubachuun nidanda'ama. Kanneen keessa muraasni haala armaan gadiin ibsamanii jiru.

Gosoota malleen dubbii ilaalchisee Guddon (1982:27) yoo ibsu, "there are many figures of speech devices. Figures of speech divided into: simile, metaphor, personification, apostrophe, hayperbole, paradox, and symbol." Jechuun qoqqooduun agarsiisee jira. Ibsa gabaabaa hayyuu kanarraa akn hubatamu malleen dubbii gosoonni gargaraa jirachufii isaan kunniinis, akkasaa, iddeessaa, nameessa, attee, habalaka, eemitiifi arbeessuu ta'uu nuhubachiisa.

Addunyaan (2014.208) irratti "malleen dubbii akaakuu gargaraa qabu. Isaaniis: - akkasaa, iddeessa, nameessaa, habalaka, eemiti arbeessa, xinneessa fi wkf ta'uu mala" jechuun ibseera. Gama biraatiin Zarihuun (2007.106) irratti gosoonni malleen dubbii baay'ee ta'uu saatiif namoonni gargaraa baay'ina gargaraa akka kennaniif haala armaan gadiitiin ibseera. Malleen dubbii gosa baayy'etu jira. Kanneenis beektonni tokko tokko malleen dubbii gosti dhibbi lamaaf-shantamni akka jiran kaa'u. Haata'u malee gossota kanneen tokko tokkoon hayyuun qoqqodee ibse haga ammaatti hinjiru. jechuun ibsee jira. Karaa biraatiin

Akkasaan gosoota malleen dubbii keessaa tokko ta'uuf xiyyeeffannoon isaa maal akka ta'e Aduunyaan (2014.208) akkas jedhee ibseera. "Akkasaan gaalee 'akkaafi isaa' jedhurraa ijaarame. Tajaajilli isaas ergaa barbaadame waan aadaa hawaasichaa keessatti beekkamaa ta'e tokkon walcinaa qabuun dhiyeessuun akka salphaatti hubaatamu gochuudha". Akka yaada kanaatii akkasaan mala dubbi waan ibsamu waan beekkamaa biraa waliin walbira qabuun waliin dorgomsiiisee ibsu ta'uu nuhubachiisa. Zarihuun (2007.107) isuma kana yemmuu ibsu "Akkasaan wantoota lama, gochoota lama ykn amaloota lama walbira qabuun kan waliin dorgomsiiisudha. Wantoonni walbira qabaman kunniin kan walhinfakkaanneffii amala gargaraa kan qaban ta'uu qabu" jechuun ibseera.

Karaa biraatiin Enero (2008.29) mala dubbii kana haala armaan gadiitiin ibseera. "Metaphors become clear points of reference. They are implied analogies that identify one object with another and ascribe to the first one more qualities or characteristics of the second referential element". Alamituu fi Kaawwanis (2011.129) mala dubbii kan akkanatti ibsaniiru. "Dubbii haalawaan iddoosaa jedhamu akkaataa dubbii wantoota wal hinfakkanne lama amala inni tokko qabu isa biraaf kallattiidhan kennanii ittin waamaniidha. Dubbii haalawaa kana keessatti jechoonni waldorgomsiiisuuf gargaaramuun barbaachisa miti."

2.5. Mammaaksa

Jecha mammaaksa jedhuuf hiika waltawaa ta'e argachuun rakkisaa akka ta'e Bukenya (1994) fi Finnegan (1970) ibsanii jiru. Yaada kana Fiqaaduu Birruu (2007:13) Mieder (1989:82) wabeeffachuun yoo ibsu hiikni mammaaksaaf kennamu mammaaksotarra akka baay'atu *"we can almost state that there are more definition attempts than there are proverbs"* jechuun ibseera. Rakkoo kana fooyyessuuf Mieder (1993) tooftaa tokko fayyadame. Tooftaan isaas hayyoota dirree qorannoo adda addaa garuu hayyoota dhimma kanaa kan hintaane digdamii shan hiika mammaaksa ni ta'a kan jedhanii yaadan akka kennan gaafate. Hiika isaan kennan keessatti jechoota al afurii hanga digdamaatti deddeebi'anii dhufan walitti qabuun *"proverb is a phrase, saying statements, or expression of the folk which contains above wisdom, truth, morals, experience, lessons, and advice concerning life and which has been handed down from generation to generation"* jechuun hiika mammaaksaa kenneera. Yaalii namoonni adda addaa jecha mammaaksa jedhu kana hiikuuf godhan kan bubbule akka ta'eefi ammayyuu namoota hunda kan waliif galchuu akka hinargamiin (Fiqaaduu Birruu 2007) ibseera.

Haata'u malee, hiika hayyoonni adda addaa kennan irraa mammaaksi himoota gaggabaaboon dubbatamuu, abbeentaan isaa nama dhuunfaa osoo hintaane kan gartuu ykn hawaasa mammaaksichatti dhimma ba'uu ta'uu, ergaa dhugaafi qabatamaa ofkeessaa kan qabu ykn yaada namoonni hedduun dhugaadha jedhanii fudhatan kan dabarsu; safuu, aadaa, duudhaa saba mammaaksichatti dhimma ba'uu kan ibsuufi dubbii qoolaa fayyadamuun akka beekamudha.

Walumaagalatti, hiika mammaaksaas ta'e kan ogafaan biroo kennuun kan danda'amu tajaajila inni kennu, haala inni ittiin dhiyaatuufi caasaa isaarratti hundaa'uun osoo xiinxalamee gaarii ta'a. Fakkeenyaaf mammaaksi haasaa eegaluufis goolabuuf nioola. Yeroo biroommoo dubbii miidhagsuuf tajaajila. Yeroo itti aadaa hawaasichaa calaqqisiisuuf, barsiisuuf gargaarus niqaba. Yaada armaan oli kana Bukenyaafi warri biroo (1994:134) akkanaa cimsu: mammaaksi haasaa mi'eessuuf, jireenya hawaasaa calaqqisiisuuf, yaada goolabuufi safuu hawaasaa egsisuuf akka gargaaru ibsaniiru.

Mammaaksi gosa afoolaa keessaa tokko ta'ee jecha gabaabaa ogummaa hawaasaa kan darbefi kan dhufu karaa miira keenyatti dhagahamuun kan ibsuudha. Kanamalees

mammaaksi dubbii fixuufii dubbii fiduu kan danda'uudha. Kana jechuun namni tokko haasawa tokko eegaluufi mammaaksatti dhimma baha. Akkasumas dubbii eegalame tokko xumuruuf mammaaksi bakka olaanaa qaba. Kanaafuu, mammaaksi dubbii dheera ta'e tokko yeroo gabaabaa keessatti walitti cuunfee kan ibsuudha.

Yaadannoo (2014:17) dhimmoota mammaaksa keessatti xiyyeeffannoo argachuu qaban haala armaan gadiitiin ibsameera. "Mammaaksi yeroo itti mammaakamu qaba. Waan mammaakamuufis qaba. Kunis haasa'a haasa'amaa jiruufi mammaaksi mammaakamu kan walcimsuu ta'uu qaba. Kana jechuun mammaaksi yeroo gaddaa, gammachuu, waldhabbii yookiin tuffii yaada keenya karaa ifa, gabaabaafi qulqulluu ta'een ibsuuf nugargaara."

Yaada armaan olii kana keessatti mammaaksi mataduree dubbii wajjin kan deemufii waan dubbatamaa jiru wajjin kan walfakkaatu ta'uu qaba. kana jechuun immoo mammaaksi mammaakamu sun dubbii haasa'amaa jiru sana wajjin walsimuu qaba. Kanamalees, hiikaa matasaa danda'e kennuu qaba jechuudha. Fakeenyaaf "Aak jedhan waatufan, mammaaksan waa himan" jedhan. Mammaaksa kanarraa kan hubatamu, namni tokko akkuma itti dhufetti mammaaka osoo hintaane dhimma yookin dhaamsa wayii dabarfachuu qaba jechuudha.

Mammaaksi kunis haala dubbii irratti hundaa'uun ergaa adda addaa dabarsa. Mammaaksi faayidaa hedduu qaba. Kanuma cimsuun Misgaanuun (2014:49) faayidaa mammaaksi qabu haala kanaa gadiin ibseera.

Mammaaksi qajeelfama yaadni waliigalatti hawaasa tokko keessatti fudhatama qabuufii yaada jireenya dhala namaafi ilaalcha addunyaa wajjin kan walsimuudha. Akkasumas, mammaaksi akkuma waliigalaatti too'annaa hawaasaa shaakaluuf, adeemsafi jecha dhibee guddina yerootti qunnamu. Mammaaksi waa'ee aadaa saba mammaaksichatti dhimma bahuu yoo ibsan, gariin immoo seera hawaasichaa ibsa. Kana caasaa walitti dhufeenya hawaasichaa umuriin, koorniyaan, gitaan, dhimma dubartootas ta'ee ijoolleef haala jireenyaa ibsanii jiru. Mammaaksi sammuu namaa keessatti qophaa'a; namattis dubbatama. Kunis mammaaksifi hawaasni addaan kan hinbaane ta'uu agarsiisa.

Mammaaksi dhimmoota adda addaa keessatti kan barbaadamuudha. Kunis dhimmoota hawaasummaa kamiyyuu keessatti kan itti gargaaramnuudha. Dhimmoonni kunis jiruuf jireenya hawaasa tokkoo keessatti mammaaksi iddoo kamiyyuu keessatii kan mul'atuufi yeroo adda addaa keessatti kan dhimma itti bahamuudha. Kanaafuu mammaaksi jiruufi

jireenya hawaasaa keessatti golli inni keessa hinseenne waan hinjirreef mammaaksi gahee olaanaa kan qabuudha.

Mammaaksi haala adda addaa keessatti dhimmoota adda addaf mammaakama. Namni mammaaksa mammaaku tokko akkuma itti dhufetti callisee mammaaka osoo hintaane, mammaaksi mammaakamu haala dubbii yeroo saniinii waliin deemufii dhiisuu isaa adda baasee beekuutu irraa eegama. Kanamalees namni mammaaksatti dhimma bahu adaa, duudhaa saba mammaaksa sanitti fayyadamu haalaan beekuun irraa eeggama. Mammaaksa afaan oromoo qabiyyee isaanirrattii hundaa'uun qooduun ni danda'ama. Dhimma kana ilaalchisuun Addunyaa (2016:189) haala armaan gadiitiin ibseera. "Mammaaksi bu'ura caasaafi qabiyyee isaatiin qo'achuu nidandeenya. Kitaaba kana keessatti qabiyyee isaa bu'ureeffachuun xiinxalla. Qabiyyeewwan mammaaksaa asitti xiyyeeffatan gaabbii, seexessaa, oolmaa dagachuu, gowwummaa, tokkummaa, aantummaa, waliinummaa, har'umummaa, tooftaa, abshaalummaa, akkeessuu, qabata, ofdagachuu, ofittummaa, sodaa, tuffii, gootummaafi kanneen kana fakkataan jechuun" qoodera. Kanarratti hundaa'uun qabiyyeewwan mammaaksaa muraasa armaan gaditti laaluuf yaalameera.

Mammaaksonni tajajilli isaanii tokkummaa agarsiisurratti xiyyeeffatan akkuma maqaa isaanii irraa hubachuun danda'amutti ergaan isaan dabarsan tokkummaa cimsuu irratti kan xiyyeefataniidadh. Yaada kana Addunyaa (2016:192)"Oromoon mammaksota tokkummaan jirachuu, dhabamuu, akkasumas barbaachisummaa isaa agarsiisan hedduu qaba" jechuun ibseera. Yaada armaan olii kana irraa akkuma hubachuun danda'amutti mammaaksonni Oromoo kanneen barbaachisummaa tokkummaa, midhaa tokkummaa dhabuu agarsiisanitti akka dhimma bahaa turan kan agarsiisudha.

Mammaksonni seexessaa mammaaksa namoota amala adda addaa qaban keessatti miira isaan hinqabaanne akka horatan taasisuudha. Fakkeenyaaf Ummanni Oromoo dabeessa gorsuuf, nama balleesse karaatti deebisuuf, nama waan uummanni jibbu dalagu balaaleffachuuf mammaaksota akkanaatti dhimma baha. Walumaa galatti mammaaksonni akkasii namoota keessatti hamileefi seexaa uumuuf kan oolaniidha. Kana ilaalchisuun Addunyaan (2016: 190) "Seexessaan onnachiisadha. Kun ammoo, dabeessafi dhibaa'aatti onnee gochuu, kan jajjabaachaa jirus akka itti fufu godha." jechuun ibseera.

Yaada armaan olii kana irraa hubachuun akkuma danda'amutti mammaaksonni seexessaan namoota keessatti hamilee uumuun hojii iraatti bobba'anirratti akka bu'aa buusan gochuuf kantajaajilu akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

2.6. Jechamoota

Jechamni gorooowan ogafaanii keessa tokko. Gooroon kun caasaa isaatiin mammaaksa waan fakkaatuuf namoonni hedduun akka gooroo ofdanda'eetti hinilaalan. Haata'u malee jechamni caasaan isaas ta'e tajaajilli isaa kan mammaaksaan adda. Fknf, Mammaaksi tokko haala galumsa dubbii dubbatame faana; yeroofi bakka adda addaa keessatti hiikaafi ergaa gara gara qabaata. Jechamni tokko garuu yeroo hedduu hiika/yaada/ tokko ibsuuf oola. Fknf jechamni “quba hinqabu” jedhu ‘hinbeeku’ ergaa jedhu malee hiika biraa hinqabu. Jechoonni mammaaksi fayyadamu jechoota hiika kallattii qaban yoo ta'u jechamni garuu jechoota hiika kallattii qaban hinfayyadamu. Kanarraa kan ka'e jechamni hawaasa tokkoo hawaasa biroo keessatti hiika dhabuu danda'a. yaada kana Kipury, N. (1983:14) akkasitti ibse. “Saying is a form of expression that peculiar in the sense that it has a meaning other than its grammatical or logical one. Saying is usually peculiar to a language or people, and their subtlety makes extra polation in to another language or media almost impossible to achieve.” jedha. Gaaddisaa Birruufi warra biroo (1991) jechamni jechoota hiika adda addaa qabanirraa ijaaramee hiika biroo kan jechoonni sun duraan hinqabne uuma. Hiikni jechamni qabu hiika jechoonni inni irraa ijaarame qabanirraa adda. Jechama ‘Garaa nyaachuu’ jedhu osoo fudhannee nama rakkateef gadduu hiika jedhu qaba. Jechamni kun jechoota lamarraa ijaaramee, jechoonni kun lamaan bakka tokkotti hiika kennan kana kopha kophaatti hinkennan yaada jedhu qabu.

Yaada barreessitoota kanarraa jechamni jechoota hiika garaagaraa qabanirraa jecha yookaan gaalee hiika biraa qabu kan ergaan isaa aadaa hawaasa tokkootti daanga'e ta'uu hubanna. Ergaan jechamni qabu caasaa jechootaa inni irraa ijaarame waliin wal hinfakkaatu. Fakkeenyaaf, jechamni Oromoo ‘quba hinqabu’ jedhu hiikni isaa quba harkaa hinqabu jechuu osoo hintaane ‘hinbeeku’, ‘hin agarre’, ‘hin dhageenye’ jechuun dubbii dubbatamaa jiru sana dhaga'ee gurraa akka hinqabne ibsuuf jedhama. Jechama kana afaan biraatti osoo jijjiirree hiika Afaan Oromoo keessatti qabu nidhaba.

Mangashaa Riqituu (1992:12) jechamni gooroo ogafaanii, Oromoon ittiin beekamu keessaa tokko akka ta'e akkasitti ibse.

The rich Oromo folklore, oral tradition, music, art and particularly, proverbs and sayings have given this nation a sense of identity and common heritage. It has become the way they see, understand, interpret the world and express their beliefs and values about it.

Ibsa barreessaa kanarraa kan hubannu jechamni gooroo ogafaanii jiran keessaa akkuma mammaaksaa hawaasni Oromoo akka hedduminaan fayyadamu, jechamoonni kun eenyummaa hawaasa kanaan akka walqabatuufi akkaataa addunyaa itti ilaalan, hubatan, hiika itti kennaniifi ilaalcha isaanii akka ittiin ibsatanidha. Karaa biraatiin jechamoonni tajaajila hawaasa afaanicha dubbatuun alatti hiikaa biraa waan qabaataniif jechama afaan tokko afaan biraatiif fayyadamuun rakkoo fiduu danda'a. kanarraa ka'uun hawaasicha afaan sanatti fayyadamuun ala jechamoonni afaan biraa keessatti hiikaa dhabuu danda'u. Waa'ee jechamaa ibsuuf yookin itti fayyadamuuf ija hawaasichaan xiinxaluun barbaachisaa ta'a. Kana jechuun jechamichi dhimma maaliif, haala akkamii keessattifi eenyu biratti akka dubbatamu beekuun dirqama ta'a. Qabanni isaa jechamni ilaalcha hawaasa afaanichatti dhimma bahuun walqabata waan ta'eefi. Yaada kana ilaalchisee Harcourt (1994:216) yoo ibsu, "An idiom expression whose meaning is particular to the language or differs from the individual meaning of elements." Jedha. Kunis hiikni jechamaa dubbataa afaanichaaf yookin hawaasa afaanichatti dhimma bahuuf malee hiikaa namni dhuunfaan itti kennu akka hintaane agarsiisa. Kana jechuun hiikni jechamni sun kennu dubbataa afaanichaan malee kan namni kaan hubatu akka hintaane ta'uu ibsa.

Jechamoota Afaan Oromoo jechoota isaan irraa ijaaramanirratti hunda'uun bakka adda addaatti qooduun nidanda'ama. Haalli qoqqoodii isaanii kana ilaalchisee Adunyaa (2016:122) irratti haala armaan gadiitin ibsee jira. "Jechama Afaan Oromoo bakka gargaraatti qooduu dandeenya. Qooddii kana keessaa kan asitti ilaallu jechama qaama namaa bu'ureeffatan, jechama lubbu-qabeeyyii biro bu'ureeffatuufi jechama lubbu-maleeyyii bu'ureeffatu." Jedhee ibseera. Yaada kanarraa akkuma hubachuun danda'amutti jechamoonni haala kanaan qoqqoodaman kunniin yaada dabarsuuf ka'an sana hiikaa jechoonni jechama sana ijaaran kallattin qaban irraa adda kan ta'e hiikaa biraa kennuu isaanii hubanna.

Jechamoonni qaama namaa bu'ureeffatan irra caalaan isaanii qamoolee namaa bu'ra taasifachuun warren dubbatamaniidha. Jechamoonni kunniin kutaa qaama namaatifi jecha biraa walitti fiduun ergaa dabarsuuf kaane sana kan ittin dabarsinuudha. Yaada kana Addunyaa (2016:123) yoo ibsu, “akaakuun jechama kanaa irra caalaa jechoota qaamolee namaa bakka bu'an bu'ureeffachuun ergaa barbaachisu dabarsuu yaalu.” Jedhee ibsee jira. Karaa biraatiin jechamoonni lubbu qabeeyyii biraa bu'ureeffatan immoo lubbu-qabeeyyii naman ala da'oo godhachuun warra dhiyaatan yemmuu ta'an amala lubbu qabeeyyii sanaa bu'ura taasifachuun ergaa dabarsuun barbaadame sana warra dabarsaniidha jechuun Addunyaan (2016:126) irrati ibsee jira. Haaluma walfakkaatuun jechamoonni lubbu-maleeyyii immoo ergaa dabarsuuf ka'an kan dabarsan wantoota lubbuu hinqabnetti qabachuun ergaa dabarsu. Yaada kana Addunyaa (2016:128) irratti “jechamoonni akkum namaafi lubbu-qabeeyyii biroo bu'ureeffachuun dhimma itti bahaman, lubbu-maleeyyis nibu'ureeffatu.” Jechuun ibsee jira.

2.7. Sakatta'a Barruu Aantee

Qorannoon tokko yemmuu qoratamu iftoomina qabaachuu qaba. Iftoominni qorannoo immoo irra caalaan kan mul'achuu danda'u qorataan qorannoo mataduree qorannoo isaa waliin walitti dhiyaataan kanneen dursanii qorataman ilaaluun yoo dhimma itti baheedha. Haaluma kanaan qorataan iftoomina qorannoo isaaf qorannoo kanaan dura hojjetaman keessaa kanneen mataduree isaan walitti dhufeenya qabu jedhee yaade kan Afaan Oromoofi afaan biroon dalagaman ilaaluuf yaalera. Haata'u malee, qorannoon fayyadama afaanii asoosamaa irratti kan digirii lammaffaatiif hojjetame waan hinarganneef mataduree kanaan kan hanga tokko walitti hiiqu kanneen Afaan Oromoofi Afaan Amaaratiin hojjetaman ilaaluuf yaalameera. Haaluma kanaan qorannoo itti fayyadama afaan oromoo mana murtii Aanaa Hidhabuu Abootee irratti xiyyeeffatu Gammachiis (2016) barruu eebbaa digirii lammaffaa ittiin guuttachuuf kan dhiyaate yoo ta'u, itti fayyadama afaanii mana murtii Aanaa Hidhabuu Abootee keessatti maal akka fakkaatu qaaccessu kan jedhu yoo ta'u xiyyeeffannoon isaa jechoota mana murtiitti tajaajilan afaan tokko irraa gama afaan biraatti yemmuu hiikan waljala makuufii afaan walkeessa fayyadamuun akka bal'inaan mulatu qorataan kun akka argannooti argachuu isaa qorannoo kana keessatti ibsee jira

Qorannoon biraa mataduree qorannoo qorataatiin hanga tokko firooma qabu kan Ibsaa Addunyaa (2016) digirii lammaffa guuttachuuf qaaccessa itti fayyadama malleen dubbii kitaaba walaloo matadureen isaa ‘Anaan’ya’ jedhurratt hojjetame yoo ta’u kaayyoon qorrannichaas walaleessan malleen dubbii walaloo isaa keessatti fayyadame haala kamiin ergaa inni dubbistoota walaloo isaa biraan gahuufii akka danda’efi fayyadamni malleen dubbii achi keessaa kunniin yaa’a yaadafi hubatamuuf hammam akka cimaa ta’e qorannoo isaa keessatti ibseera.

Qorannoon biraa hanga tokko mataduree qorataa waliin walitti dhiyaatu qorannoo digrii baachilarii argachuuf qoratame yoo ta’u matadureen qorannichaas ሕይወት (1997) የቋንቋ አጠቃቀም በእንዳለ ጌታ ከበደ "ዛጎል" ልቦለድ ውስጥ kan jedhu yemmuu ta’u qorattuun kana gaggeessite haala fayyadama afaan barreessaan asoosamichaa ergaa dabarfachuuf barbaade boqonna afuritt qoqqooduun kan qoratteedha. Qorannaa kana keessatti harka caalaan kan ilaalame filannoo jechootaa barreessan asoosamicha keessatti fayyadameefi rakkoo afaanii asoosamicha keessatti muldahtaniifii isaan kun dhiibban isaan hawaasa afaanicha fayyadamanirratti fidan maal akka ta’an kan ibsaniidha.

Qorannoon qorataa ammo, asoosama matadureen isaa ‘Dibaa’ jedhu keessatti fayyadama afaanii qaaccessu yemmuu ta’u haaluma kanaan bareessan asoosamichaa fayyadamni afaanii (malleen dubbii, mammaaksotafi jechamoota) haala kamiin akka dhimma itti baheefi hammam ergaa dabarfachuu barbaade sana akka galmaan gaheef qaaccessudha. Kana malees fayyadamni afaanii asoosamoota keessatti dhimma itti bahaman kunniin sirna barnootaa keessatti yoo dhimma itti bahamaniifii qophii kitabilee barnootaa keessatti yoo hammataman fayidaan isaan kennan maal akka ta’e xiinxaluudha. Haaluma kanaan qorataan kaayyowwan armaan olitti tuqaman kanneen bira gahuun ragaalee asoosamicha keessaa funaanaman haalan qaaccessuun boqonnaa shan keessatti argannoo isaa kaahera.

2.8. Yaaxina Qorannichaa

Qorannoo tokko gaggeessuf yaaxxinni qorannoo sana deeggaru ka’umsa godhachuun dirqama ta’a. Yaaxxina jechuun adeemsa asoosama tokko ittiin xiinxalan yemmuu ta’u, faayidaan asoosasamni qabu, walitti dhufeenyi barreessan waan barreessufii dubbistoota waliin qabu, hawaasa barreeffamichi ilaallatuufi dubbistoota, akkasumas seenafi afaan

barreeffamici ittiin barreeffame kan keessatti ilaalamuudha. Yaaxinna ilaalchisee yaadni toora interneetii irraa argadhe akka armaan gadiitti taa'ee jira. "Theory is the process of understanding what the nature of literature is, what function it has, what the relation of the text is to author, to reader, to language, to society, to history..." Jechuun ibsee jira. Haaluma kanaan qorannoon kun yaaxinaalee beektota gargaraatiin kaa'aman keessaa yaaxinna bifiyyee jedhu gargaaramuun kan ibsameeme yoo ta'u, yaaxinni bifiyyee yaaxinoota hojiin ogbarruu ittiin qeeqamu keessaa isa tokko ta'uufi xiyyeeffannoon isaas bifa ogbarruu sanaa ibsuurratti qofa kan xiyyeeffate ta'uu hayyuuleen gargaraa ni ibsu.

Ragaan toora interneetii irraa gaafa guyyaa 26/12/2009 argadhe yaaxina bifiyyee haala armaan gadiin ibsee jira.

In literary theory, formalism refers to critical approaches that analyze, interpret or evaluate the inherent features of a text. These features include not only grammar and syntax but also literary devices such as meter and tropes. The formalist approach reduces the importance of text's historical, biographical, and cultural context. According to new criticism, we should judge books the same way, rather than worrying about the author's background or our reaction to a book. We should evaluate work based on the text itself. Since we are only dealing with the text, we would be doing what's called a close reading, such as theme, setting, plot, and structure.

Yaada armaan olii kanarraa akka hubatamutti yaaxinni bifiyyee qo'annoo hojii ogbarruu irratti taasifamu ta'ee xiyyeeffannoon isaa uunkaa barreeffamichaa qofaratti kan xiyyeeffatuudha. Wantoota hojichaan ala dhufan kanneen faayidaa hojiin ogbarrichaa hawaasa keessatti qabu, eenyummaan barressaa ogbarrichaa, ogbarrichi hagam akka duudhaa hawaasichaa waliin deemufi kannen kana fakkaatan irratti kan hinxiyyeeffane ta'uu ibsa. Akka yaaxina kanaatti ciminniifii hanqinni hogbarruu tokkoo kan madaalamu bifa yookin uunkaa inni hordofee barreessen qofa akka ta'e ibsa.

BOQONNAA SADI: SAXAXAAFI MALA QORANNICHAA

Boqonnaa kana jalatti kanneen hammataman qorannoo kana gaggeessuuf mala qorataan fayyadameedha. Isaaniis: saxaxa qorannichaa, madda odeeffannoo, mala iddatteessuu, mala odeeffannoon ittiin funaanaman, sakkatta dookumantifi adeemsa qorannichaa kana hammatuudha. Haaluma kanaan matadureewwan kunniin walduraa duuban armman gaditti tokko tokkoon ibsamani jiru.

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa itti fayyadama afaanii asoosama ‘Dibaa’ jedhu qaaccessuudha. Kana gochuuf immoo qoratichi mala qorannoo akkamtaatti dhimma bahe. Sababni isaatis odeeffannoon qorannoo kanaaf oolu kan lakkoofsaan ibsamu osoo hintaane kan jechaan qaaceffamu waan ta’eefi. Yaada kana Dastaan (2002:20) “Qorannoo mala akkamtaatiin gaggeeffamu keessatti odeeffannoo argamu mala iddatteessuun yookiin mala ibsaatiin dhiheessa” jedha. Qorannoo kana keessatti qoratichis mala kana kan fayyadameedha.

Gama biraatiin qorannoo kana keessatti odeeffannoon argame gadifageenyaan ragaan deeggaramee kan xiinxalameedha. Addunyaa (2011:11) yaada kana yoo cimsu, “Ciminni qorannoo akkamtaa gaaffiiwwan akkam? Maaliif? Jedhan kaasuun gadi fageenyaan xiinxaluu irratti humna waan qabuuf, amanamuufii hubannoo babalisuuf haala mijeessuu isaati” jedha. Kanuma ka’umsa godhachuun qorataanis mala akkamtaa fayyadamuun qorannoo kana kan gaggeessedha.

3.2. Madda Odeeffannoo

Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda ragaa tokkoffaadha. Maddi ragaa tokkoffaan kunis asoosama ‘Dibaa’ jedhamurraa kan funaanameedha. Sababiin kanaas, qorannoon kun kan adeemsifammu qaaccessa itti fayyadama afaanii asoosamicha keessatti argamu irratti kan xiyyeeffatu waan ta’eefi. Kanaafuu madda ragaa lammaffaatti fayyadamuun barbaachisaa hintaane.

3.3. Mala Iddatteessuu

Qorannoo tokko gaggeessuuf iddattoo fila

chuun barbaachisaadha. Iddattoon qorannoo keessatti bakka tokko qofatti osoo hintaane sadarkaa adda addaatti ilaalamee filatama. Haaluma kanaan iddattoon qorannoo kanas asoosama ‘Dibaa’ keessaa malleen dubbii, mammaaksotafi jechamoonni achi keessatti argaman bifa iddattoo akkayyootiin filatamanii qaaccessaaf dhiyaatanii jiru.

Akkuma daangaa qorannoo jalatti ibsuuf yaallametti kan qorannoon kun ilaallatu itti fayyadama afaanii asoosama ‘Dibaa’ jedhuu waan ta’eef mala akkamtaatiin kan qaaceffameedha. Kanummarraa ka’uun qorannoo kana keessatti iddaattoon itti fayyadamne ragaalee asoosamicha keessatti argaman jechuuniis malleen dubbiifii mammaaksa akkuma jirutti fudhachuun ergaa asoosessaan dabarfachuuf yaale hagam akka galmaan gahaniif sakatta’uudha. Qorannoo tokko keessatti iddattoo fayyadamuun barbaachisaa akka ta’e Berg (2001:32) yoo ibsu, “when developing purposive sample, researchers use their knowledge or expertise about some group to select subjects who represent this population,” jechuun yaadicha cimseera.

Gama biraatiin gosti qorannoo akkamtaa baay’inaan gocha, haaloota yookiin dhimmoota ibsuurratti waan xiyyeeffatuuf, dhimmi iddattoo xiyyeeffannoo guddaa kan hinqaabaannedha. Kanas Kumar (2005:165) akkanatti ibsa. “In qualitative research the issue of sampling has little significance as the main aim of most qualitative inquire is either explore or describe the diversity in situation phenomenon or issue” jedha.

3.4. Mala Odeeffannoon Ittiin Funaanaman

Qorannoon qulqullinaa dhugaa hawaasa tokko keessa jiru bira gahuuf mala funaansa odeeffannoo adda addatti gargaaramuu danda’a. Fakkeenyaaf, qorataan wantoota gargaraa haala adda addaatiin walitti qabatee odeeffannoo funaannachuu nidanda’a. Haaluma kanaan qorannoon kun xiyyeeffannoon isaa fayyadama afaanii asoosama ‘Dibaa’ qaaccessuu waan ta’eef fayyadama afaanii asoosamicha keessatti argaman mala sakatta’a dookumantiitiin funaanuun odeeffannoo funaaname qabiyyee fi ergaa isaan dabarsan irratti hunda’uun erga qindeeffamee booda gara qaaccessuutti adeemuun nidanda,ama. Kanaaf malli funaansa

odeeffannoo qorannoo kana keessatti dhimmi itti bahame mala sakatta'a dookumantii yoo ta'u ragaan funaanamus asoosamichuma keessatti kanneen argamaniidha.

3.5. Sakatta'a Dookumantii

Sakkatta'a dookumantii jechuun adeemsa qorannoo tokko gaggeessuu keessatti tooftaa qorannoo sana fudhatamaafii dhugummaa isaa mirkaneessuuf kitaaba, galmeefi barreeffamoota bifa adda addaattiin taa'an qaaccessuun ciminaafi hanqina qabiyyee isaanii ibsuuf kan gargaarudha. Yaaduma olii kana deeggaruun Dastaa (2011:131) yoo ibsu, "Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootitti nama fayyadan hedduutu jira. Isaan keessaa kanneen akka waraqaa ragaa, kitaabilee, xalayaa, nagahee, ajandaa, qaboyaa'ii, barreeffama murtii, yaadannoofii kanneen kana fakkaatan ta'uu danda'u." jechuudhaan ibseera. Gama biroottiin immoo akkaataa kamiin odeeffannoon funaanamuu akka qabu adda baasuun barbaachisaadha. Inni kunis odeeffannoon funaanamu bifa lakkoofsatiin osoo hintaane bifa jechaatiin funaanamuu qaba. Kanumarraa ka'uun odeeffannoon funaanamu kunis mala al-lakkoofsatiin yookin jechatti gargaaramuun kan ragaan qorannoo ittiin funaanamuudha.

3.6. Malleen Qaaccessa Ragaalee

Qorannoon tokko yemmuu adeemsifamu malleen qaaccessa ragaalee ittin raawwatu niqaba. Malleen kunis mala akkamtaafii mala ammamtaati. Qoratichis qorannoo matadureen isaa qaaccessa itti fayyadama afaanii asoosama '*Dibaa*' keessatti kan jedhuudha. Qorannoo kana gaggeessuuf qoratichi mala qaaccessa ragaa akkamtaatti dhimma baheera. Sababni mala kanatti fayyadamef immoo ragaaleen funaanaman kan ittiffayyadama afaaniin walqabatan asoosamicha keessatti argaman kan jechaan ibsi itti kennamuufi qaacceffamu waan ta'eefi. Mala qaaccessa ragaalee jechuun, ragaalee funaanamurratti hundaa'udhaan kan qoratichi argannoo isaa itti mirkaneessuun mullisuudha. Mala qaaccessa ragaalee qorannoon tokko ittiin gaggeeffamu keessaa, mala akkamtaatifi mala ammamtaa jedhamuun bakka lamatti qoodamu. Qoratichis qorannoo isaa kana keessatti malli dhimma itti bahe mala akkamtaati jechuudha.

Qorannoo kana keessatti karaan ragaaleen qorannoo ittiin qaacceffaman karaa tokkooni. Kunis mala qaaccessa ragaa sakatta'a dookumantiiti. Kunis jalqaba malleen dubbiifi

mammaakosota asoosamicha keessatti argaman erga asoosamicha keessaa tokko tokkoon funaanamanii booda malleen dubbii fi mammaaksota kana qabiyyeefii ergaa isaan qaban irratti hundaa’uudhan akka qaaccessaaf mijatanitti teechifamaniiru. Sababiin kanaa immoo qorannichi xiyyeeffannoon isaa itti fayyadama afaanii asoosamichaa qaaccessuu waan ta’eefi. Kana malees, odeeffannoo funaanuuf malli funaansa odeeffannoo qorataan itti fayyadame mala sakatta’a dookumantiiti.

3.7. Adeemsa Qorannichaa

Mataduree kana jalatti mala qorannichaa waliin walqabatan kanneen akka madda odeeffannoo, iddattoo, mala odeeffannoon ittiin qaacceffamu, mala odeeffannoon ittiin funaanamanfii adeemsa qorannoofaa hammata.

Akkuma boqonnaa tokkoffaa keessatti ibsametti xiyyeeffannoon qorannoo kanaa inni guddaan itti fayyadama afaanii asoosama ‘Dibaa’ qaaccessuudha. Kanumarraa ka’uun itti fayyadama afaanii (malleen dubbii fi mammaaksa) asoosama kana keessatti argaman kamfaa akka ta’an addaan baasuun akkasumas barreessan asoosamichaa malleen dubbii fi mammaaksota akkamiitti akka dhimma bahefi hiikaa isaan asoosamicha keessatti qaban xiinxaluuf nugargaara. Dhimmoota akkanaa qorachuuf immoo qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuun gaarii ta’a.

Qorannoo dookumantii sakkata’uun walqabatu gaggeessuuf mala qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuun gaarii ta’a. Yaada kana Dastaa (2013:33) Marietejjie fi Marrieta (2001) waabeffachuun yoo ibsu, “Qorannoo qulqullinaa gaggeessuuf odeeffannoon kan funaanamu daawwannaa, afgaaffii, dookumantii sakatta’uufi meeshaalee dhag-argee fayyadamuudhani” jechuun ibseera. Gosa qorannoo kana keessatti ragaaleen qorannoodhaaf funaanaman gabatee, chaartii, giraafiif kan biroon ibsamuu waan hindandeenyeef gosa mala qorannoo birootti gargaaramuun rakkisaa ta’uu danda’a. Kanaafuu mala qorannoo gosa kanaatti fayyadamuun isaan kaanirra filatamaa ta’a.

Kana ka’umsa godhachuun qorannoo kana keessatti malleen qorannoon ittiin adeemsifamu keessaa mala akkamtaatu dhimma itti bahame. Sababiin isaatis matadureen qorannoo kanaa qaaccessa itti fayyadama afaanii (malleen dubbii fi mammaakasa) waan ta’eefi. Malli akkamtaa qorannoo keessatti qabiyyee qorannichaarraatti ibsa kennuun kan gaggeeffamu

waan ta'eefi. Akkasumas malli funaansa ragaalee qorannoo kanarratti itti gargaarame sakkatta'a dookumantiiti. Kun immoo lakkoofsan kan ibsamu osoo hintaane jechaan kan ibsamuufi kan qaaceffamuudha. Kanummarraan ka'uun, qorattichi mala qorannoo akkamtaafii mala ibsaatti fayyadamuun qorannoo kana gaggeesera.

3.8. Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaa shanitti goodamee kan dhiyaatedha. Boqonnaan inni jalqabaa matadureewwan gurguddoo torba ofkeessaatti hammatee argama. Matadureewwan kunneenis ariirrata, ka'umsa qorannichaa, gaaffilee qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaafi hanqina qorannichaa kanneen jedhamaniidha. Matadureewwan kunneen wantoota isaan jalatti ibsamuu qaban hunda ofkeessatti hammatanii haalaan ibsamanii jiru.

Boqonnaa lammaffaan qorannoo kanaa dhimmoota sakatta'a barruutiin walqabatanirratti kan xiyyeeffateedha. Boqonnichi matadureewwan fayyadama afaaniin walitti hidhata qaban kanneen barreessitoota adda addaatiin kitaabilee gargaraa keessatti barreefamii waabeffataman haalan ibsee argama. Kanumaan walqabatee maalummaan itti fayyadama afaanii, maalummaafii qabiyyeen malleen dubbii, maalummaan mammaaksafii qabiyyeen mammaaksaa, akkasumas maalummaan jechamootaafi qabiyyeen isaafi matadureewwan kanneen biroo fayyadama afaanii waliin hidhata qaban haalan keessatti ibsamanii jiru.

Boqonnaa sadaffaa keessatti immoo dhimmoonni mala qorannoo waliin walqabatan kan keessatti ibsaman yemmuu ta'u, malleen qorannoo kana keessatti dhimma itti bahame yaadoolee beektotaatiin deeggaramuun ibsamee jira. Matadureewwan ijoo ta'an kaneen akka saxaaxa qorannoo, madda odeeffannoo, mala iddatteessuu, mala funaansa odeeffannoofi malleen qaaccessa ragaalee kanneen jedhan akkaataa kamiin qorannoon kun akka galma gahe bal'inaan warreen ibsaniidha.

Boqonnaa afaraffaan qorannoo kanaa qaaccessi ragaalee iddoo keessatti raawwateedha. Haaluma kanaan fayyadama afaanii (malleen dubbii, mammaaksafi jechamoonni) asoosama matadureen isaa 'Dibaa' jedhu keessaa mala sakatta'a dookumantiitiin walitti qabaman qabiyyeefii xiyyeeffannoo isaanii irratti hundaa'uun, akkasumas ergaa barreessichi gama

hawaasummaan, siyaasaan, diinagdeefii duudhaa hawaasaatiin dabarfachuu barbaade irratti hundaa'uun gadi fageenyaan bakka keessatti qaacceffameedha.

Boqonnaa shanaffaan qorannoo kanaa immoo bakka cuunfaafi argannoon qorannichaa kan keessatti dhiyaateedha. Cuunfaan hojiiwwan qorannoo keessatti adeemsawwan adeemaman hunda jalqabaa kaasee hanga dhumaatti gabbabseefi cuunfee iddoo keessatti ibsame yemmuu ta'u, argannoon immoo bakka qorataan ragaalee qaacceffame irratti hundaa'uun waan argatte keessatti ibsameedha.

BOQONNAA AFUR: DHIHEESSAFII QAACCESSA

RAGAALEE

4.1. Seensa

Boqonnaa kana jalatti itti fayyadama afaanii kanneen akka malleen dubbiifii mammaksota asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti gosa gosaafii dhaamsa isaan dabarsan irratti hundaa'uun fuula isaan asoosamicha irratti argaman waliin dhihaataniiru. Kanneenis ragaa kitaabicha keessaa kan funaanamaniifi tokkon tokkon isaanii hiikaa qabiyyee/ergaa maalii akka dabarsan adda baasuun tokkon tokkon gosa fayyadama isaanitiin kan qaacceeffamaniidha. Kunis gosa ittifayyadama isaanitiin kutaa kutaatti qoodamuun yaada himoota dhihaataniifi tokkon tokkon himootaa keessatti malleen dubbiifii mammaksonni haala adda addaan asoosessaan ergaa yookin dhaamsa dabarsuu barbaade irratti kan xiyyeeffatuudha. Haaluma kanaan, jalqaba ragaalee kana asoosama qorannoo kanaaf filatame gadi fageenyaan dubbisuun ragaalee qorannoo kanaaf nagargaaran funaanuun himootafi fuula kitaabicha keessatti argaman caqasuun ergan gadi tarreessee booda qabiyyee barbaaddamu erga hiikaan itti kennamee booda gama dhaamsa isaan qabaniin yaada barreessaa irratti ibsa itti kennuun qabiyyeewwan asoosamichaa kan ta'e kanneen akka hacuuccaa sabaa, gootummaaf nama onnachiisuu, eenyummaa ofii akka hindaganne cimsuu, jaalala lammiif qabaachuu, amala badaa qeequufii ofta'uu cimsa. Akkasumas falaasama hawaasichaa fakkeenyaaf, sirna bulchiinsa gadaa kan ibsu qabiyyeewwan malleen dubbii asoosamicha keessatti argamaniif fayyadama afaanii asoosamicha keessatti barreessan dhimma itti bahe ibsamani jiru.

Haaluma kanaan asoosama mataduree qorannoo ta'e kana keessatti ittifayyadama afaanii qabiyyeewwan adda addaa kan ofkeessatti hammateefi tokkon tokkon qabiyyee keessatti ittifayyadamani afaanii maal akka fakkaatu qaacceffameera. Haala kanaan qaaccessa adeemsisuun kan barbaachiseef barreessaan malleen dubbiifii mammaaksatti fayyadamuun hangam dhaamsa dabarfachuu barbaade sana akka dabarfate adda baasuufi. Kunis, gama guddina ogbarruu Oromootiin gahee guddaa taphachuu waan danda'uufi.

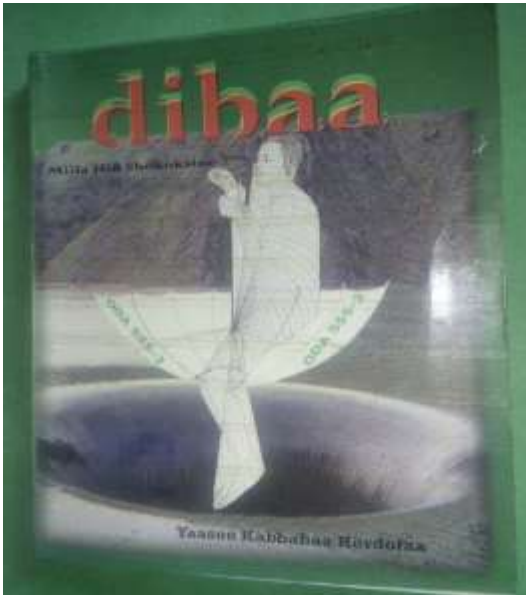
4.2. Ibsa Gabaabaa Asoosama *Dibaa'* Jedhurratti

Kitaabni qorannoon kun irratti gaggeeffame asoosama matadureen isaa *'Dibaa'* jedhurratti. Asoosamni *'dibaa'* kutaa lammaffaa asoosama *'Miila hinshokoksinee'*ti. Kanas qola kitaabichaa irratti caqafamee waan jiruuf salphumatti hubachuun nidanda'ama. Qola kitaabichaa kan fuulduraa irratti matadureen kitaabichaa qalama diimaa gaaddidduun magariisa ta'een *'Dibaa'* jedhamuun barreeffameera. Maqaan barreessaa asoosamichaas qoluma fuulduraa kanarratti hanga akaakayyuutti miiljaleetti barreeffamee argama. Qoluma fuulduraa kanarrattis fakkiin waii nimul'ata. Fakkiin kunis, namni dibaabee banamte keessa waan akka man'ee sharariitii diratee boolla gadifagoo tokko keessa seenuuf/bahuuf yemmoo jedhu nimul'ata. Dibaabeen kun meeshaa ammayyaa yeroo adda addaa tajaajila adda addaatiif ooltu ta'uufii hayyoota Oromootiin kan omishamte ta'uu asoosamicha keessatti ibsaamee jira. Dibaabee kanarratti koodiin akka maqaatti gargaaru ODA 555-2 jedhus irratti barreeffamee argama.

Kanatti aansun immoo uwwisa kitaabichaa gara duubatiin jiru ilaaluun barbaachisaadha. Duuba kitaaba kanaa irratti barreeffamni asoosamicha keessaa gabaabfamee fudhatame barreeffamee argama. Qoluma karaa duubaa kanarratti suuraan barreessichaas kan jiru yemmuu ta'u barreessichi harka isaatiin illee/qaaruu qabatee yaada guddaa keessa jiraachuu haala ibsuun mul'ata. Miiljala qola kitaabichaa irratti gatiin kitaabichaa qarshii biyya keessatiin Qarshii shantama (50) doolara Ameerikaatiin immoo digdamii-shan ta'uun irratti barreeffamee mul'ata.

Waa'ee qola kitaabichaa hama kana erga ibsinee booda immoo keessa kitaabichaa wantoota jiran hanga tokko haailaallu. Maxxansi asoosama kanaa inni duraa 2015 akka lakkoofsa awurooppaa ta'uun fuula karaa keessatti barreeffamee argama. Fuuluma kanarratti barreessichi yaadannoon kitaabichaa jechoota baay'ee nama hawwatuufi hamilee nama kakaasuun akkasitti barreeffamee jira:- "Dhaloota Qubee uume, Dhaloota Qubee, gootota Oromummaafi Oromiyaaf wareegamaniif ammas itti jiraniif yaa ooltu!" jedha. Kitaabni kun fuula 200 kan qabu yemmuu ta'u boqonnaa 22tti qoodamee argama. Asoosamichi xiyyeeffannoon isaa inni guddaan qabsoo diddaa gabrummarratti gochoota qabssaawonni raawwachaa jiraniifi gufuu dhaabbileen harka wayyaa jalaatiin saba kana miidhuuf dhaabbatan raawwachaa jiranirratti kan xiyyeeffatuudha. Xiyyeeffannoon asoosamichaa inni

guddaan kan amma kaasne kana haata’u malee asoosamicha keessatti waa’een siyaasaa, diinagdee, eenyummaa, sabboonummaafi kanneen kana fakkaatan bal’inaan ka’aniruu.

Fakkii kitaabichaa qola fuulduraa

Fakkii kitaabichaa qola duubaa

4.3. Fayyadama Afaanii Asoosamicha Keessatti

Ogbarruu barreeffamaa keessatti akkaataan afaan itti gargaaramnu fayyadama afaanii jedhama. Kunis, barreessaan tokko barruun isaa jaalatamaafii hawwataa akka ta’u yoo barbaade afaan inni gargaaramu murteessadha. Kun ammo, guddina ogbarruu Oromootiif gumaachi inni qabu hagana hinjedhamu. kanaaf barreessitoonni qabiyyeen isaan irratti hundaa’anii barreessanii fi ittifayyadamni afaanii isaan gargaaraman addatti eenyummaa qooddattootaa ibsuu danda’a. Haaluma kanaan, barreeffama asoosamaa keessatti fayyadama afaanii barreessaan gargaaramu kanneen akka filannoo jechootaa, malleen dubbii, mammaksafii kanneen kana fakkaatan eeruun nidanda’ama. Kanaafuu, barreessaan tokko fayyadama afaanii qabiyyee isaan ofkeessatti hammatan waliin walqabsiisee barreessuutu irra jira. Kun kan gargaaru, dubbisaan barreeffama isaa dubbisu miira gaariin dubbisuu danda’a. Miira kana kan fiduu danda’u immoo ittifayyadama afaanii barreessan asoosama isaa keessatti dhimma itti bahuudha.

Haaluma kanaan, asoosamni dhugaa hawaasa tokko kan calaqqisisuu ta’ee dhugaan hawaasichaa itti fayyadama afaanii barreessaan asoosama isaa keessatti gargaaramen kan

ifatti bahuudha. Kunis barreessaan dubbistoonni isaa ergaa inni dabarsuu barbaadu haala gaariin akka argatan itti fayyadama afaanii kanneen akka malleen dubbiiifi mammaaksatti fayyadamuun yaadicha ifa gochuufii danda'a.

4.4. Malleen Dubbii

Asoosama '*Dibaa*' keessatti malleen dubbii adda addaa tajaajila gargaraatiif dhimma itti bahamanii argamu. Malleen dubbii kunneen faayidaa maalii asoosamicha keessatti akka qaban armaan gaditti bal'inaan qaacceffamee jira. Kana jechuun gama kallattii kanaan qabiyyee ergaa dabarsuu barbaadan saniitiin kan dhihaataniidha. Gosoonni malleen dubbii barreeffam asoosamaa kana keessatti dhimmi itti bahame dhimmoota gargaraa kanneen akka gadda, gammachuu, aarii, garajabina, hakuuccaffii roorroo, ilaalcha olaantummaa, aadaa duudhaafi kanneen kana fakkaatan agarsiisuu danda'anii ibsamanii jiru. Malleen dubbii kunneenis, akkasaa, iddeessa, arbeessa, nameessa, eemitii fa'i. Malleen dubbii kanas tokko tokkoon akkaataa isaan dhaamsa dabarsaniin himootafii fuula kitaaba asoosamicha keessatti argaman eeruun armaan gaditti duraa duubaan qaacceffamanii jiru.

4.4.1. Akkasaa

Akkasaan jechoota akka, hamma, hanga fi fakkaata jedhutti fayyadamuun wantoota lama waldorgomsiisa. Tajaajilli isaas ergaa dabarsuu barbaadame tokko waan aadaa hawaasichaa keessatti beekkamu tokkoon wal bira qabuun kan dhiyeessudha. Haala kanaan dubbisaan ergaa barreessaan dabarfachuu barbaade tokko akka salphaatti akka argatu taasisa jechuudha. Haaluma kanaan malleen dubbii asoosama '*Dibaa*' keessatti mala akkasaatiin dhiyaatan haala armaan gadiitiin qaaceeffamaniiru.

(1)

<i>Fuula</i>	<i>Himoota Akkasaa Ofkeessaa Qaban</i>
2	<i>Nuti odoo achi fageessanii nugataniillee deebinee warra akka coqorsaatti biqillu</i>
3	<i>Kan nufaana deemuu jibbe immoo barruu akka bishaanii sana waan isaan tufuuf, osoo ...</i>
10	<i>Barachuu, kun baratan dursanii saba tajaajiluu yoo hintaane doofummaa hanga qarsaa ulfaatu; qabachuun, isa qabaniin saba qunqunii nyaattuu foon mataati.</i>
53	<i>Ani silaa amma sareeti ala malee mana seenuun naaf hin eyyamamu</i>
56	<i>Oduman daheeyyuu akka saree san ilkaaniin ciniinee, akka simbiraa afaaniin itti tufee guddifadhd</i>
96	<i>Maqaa akka sibbilaa ulfaatu kana udaan diban</i>
95	<i>Maqaa isaa akka urjiitti olqabanii ilaalan</i>
109	<i>Gabroomnee akka loonitti lakkaawwamnee isaaniif rabsamuu ykn dhiigan qaanii keeny dhiqachuu</i>
131	<i>Eeyyee Miniliiki Goobana akka agadaatti erga xuuxee akka alaanfatootti tufe</i>
154	<i>Kanatu tarsiimoo diinatiif mijataa ta'ee akka gaangee takaallaa kuttee nurra fiigsise</i>
155	<i>Ilmaan sabichaa akka baalatti harcaase</i>
156	<i>Yoosuun akka qeerrensa aaree dallanee bokoke</i>
180	<i>Sagaleen isaa korma gaaraa aadu fakkaata.</i>

Maleen dubbii armaan olii tokko jalaatti tarreeffaman keessaa kan fuula 2 irra fudhatame “Nuti odoo achi fageessannii nugataniillee deebinee warra akka coqorsaatti biqilu” hima jedhu kana keessaatti malli dubbii dhimma itti bahame akkasaa ta’e gaalee akka coqorsaatti jedhu kana. Malli dubbii kun coqorsaafii saba qabsaa’oota walbira qabuun kan ilaaledha. Akkuma coqorsa buqqisanii yoo gatan deebi’ee biqiluufi faaran latu sabni qabsaa’oonni durii eegalee mootummoota adda addaatiin dhiibbaan hedduun irra gahus isaan saba kana balleessuuf haalkaniif guyyaa ifaajanis saba kun garuu akka baduu hin dandeenyeefi inumaayyuu akka coqorsa sana lataa kan adeemu ta’uu isaa agarsiisuuf kan itti fayyadameedha.

Malleen dubbii armaan olitti lakkoofsa tokko jalatti tarreeffaman keessaa kan fuula 3 irra jiru “Kan nufaan deemuu jibbe ammo barruu akka bishaanii waan isaan tufuuf, odoo sana faana dhangala’uu baannee tokkummaan keenya hin laafu.” Hima kana keessatti malli dubbii akkasaa kan dhimma itti bahame yemmuu ta’u asoosichi hoogantoonni saba kanaaf dhaabbanne jedhan muraasni jireenya dhuunfaa mijeeffachuuf jecha qabsaa’oota saba kanaa kan dhugaa diinaaf dabarsanii kennan. Namoonni akka waan akkasii hin raawwane gochuufii kana bira yoo darban garuu barruu yookin dhaloonni namoota akkasii waaliin deemuu waan hin dandeenyeef ofumaa akka bishaan waanta fudhatee deemu tokko hanga

tokko baatee deemee booda maddiitti tufu sana namoota jireenya dhuunfaa isaaniitif jecha saba kanarratti hojjetan isaaniis dhadoonni akka isaan adabu mulisuuf itti fayyadamee jiraa.

Malleen dubbii tokko jalatti tarreeffaman keessaa kan fuula 10 irraa fudhatame kana keessatti malli dubbii kun barataniis saba ofii tajaajiluu dhabuun doofummaa hanga qarsaa ulfaatu ta'u ibsa. Dubbii kana keessatti doofummaa fi qarsaan walbira qabamanii ilaalamaniis jiru. Doofummaan wanta ijaan hin mul'anne ta'us barataniis saba ofii tajaajiluu dhabuun doofummaa hanga qarsaa ulfaatu baachuu ta'uu isaa ibsuuf dhimma itti bahameera. Himumaa kana keessatti qabaatanii waan qaban sanii saba gargaaruu dhabuun qunqunii nyaataa fooniitiin kan gargar hin bane ta'uu isaa agarsiisuuf dhimma itti bahamee jira. Walumaagalatti asoosessaan malleen dubbii hima kana keessatti fayyadameen kan barate beekkumsa isaatiin kan hore qabeenya isaatiin saba ofii akka gargaaruu fi kan kana hin raawane garuu gaafii sammuu jalaa akka hin bane ergaa isaa dabarfateera.

Hima fuula 53 irraa fudhatame kana keessatti malli dubbii “Ani silaa amma sareeti ala malee mana seenuun naaf hin ayyamamu” jedhu kun, namichi Habeebee jedhamu kun waardiyyummaa kana tajaajilu yemmuu ta'u tajaajilli inni waajjira sana keessatti kennu balbalaa gaditti ta'uu agarsiisuuf qofa osoo hin taane, namni kun jireenyi isaa kan duraa qotee bulaa cimaafii maatii isaa kan haalaa gaariin bulchu ture. Haata'u malee lafti isaa sababa inveestimantiitiin irraa waan fudhatameef hara faayida dhabeessa ta'ee ormaaf tajaajiluu isaatiifi tajaajila isaa kanaaf immoo wanti kennamuuf akkuma saree balbalaa gaditti ittisanii waan namarraa hafe itti darban sana innis jireenyaa akkasii jiraachaa kan jiru ta'uu ibsuuf kan dhimma itti bahameedha.

Ragaa asoosama '*Dibaa*' keessaa funaanamanii tokko jalatti tarreeffaman keessaa kan fuula 56 keessatti malli dubbii “Akka saree ilkaaniin ciniinee, akka simbiraa afaaniin itti tufee guddifadha”, jedhu kun sareen ilmoo ishee diina irraa eeguufi akka balaadhaf hinsaaxilamne ilkaaniin ciniintee iddoo mijataa hintaane gara iddoo mijataatti geessitu; Simbirri caacculee ishee guddifachuuf joortee jawwaartee waan argatte afaanitti baattee akkuma kunuunsitu Askuuleenis haguma feete na gargaaruu baattu iyyuu daa'ima kootiif qormaata naaf dhiyaate hunda obese fi jabaadhee guddifachuu nan danda'a jechuuf dhimma

itti bahame. Itti fayyadamnii mala dubbii kun haati hagam ilmoo ofiitif akka cinqamtu agarsiisa.

Ragaa armaan olii tokko jalatti malii dubbii hima fuula 96 kana keessatti malli dubbii “Maqaa akka sibiilaa” ulfaatuu kana udaan diban jedhu kana yemmuu ta’u, asoosamicha keessatti dhaamsa armaan gadii qaba. Akka yaadannoo Jaal Gaadisaa irratti barreeffametti biyyi amma Itoophiyaa jedhamtu kun bifa har’aa kana akka qabatte turtu gaheen sabaa Oromoo guddaa ta’uu agarsiisa. Haata’u malee saboonni oftuultuu ta’aniifi mootummoonni sirnoota darbanii hedduun isaanii seenaa biyyaatti yemmuu barreessan Oromoon gahee tokkooyyuu akka hinqabneefi inumaayyuu saba kanatti maqaa adda addaa baasuuniifi namoota saba Oromoo ta’anii biyyattiif hojii guddaa hojjetan balleessufii maqaa xureessuun saba maqaa guddaa, aadaafi duudhaa guddaa qabuu kana xiqqeessuufi salphiisuun maqaa hintaane akka itti kennan agarsiisuuf kan itti fayyadameedha.

Malleen dubbii armaan olitti tokko jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 95 irraa fudhatame kana keessatti dhimmi itti bahame “maqaa isaa akka urjiitti olqaban” kan jedhu kana yeemmuu ta’u warri mootii sanyii salamoon ta’an angoo isaan harkaa bahee ture harkatti nuu deebise jedhanii mooticha yekuunoo Amlaak maqaa isaa garmalee leellisuufi guddisuu isaanii yemmuu ibsu hanga fageenyaa urjii waliin walbira qabee ibsee jira. Barreessichi mala dubbii kanattii fayyadamuun hagam jarri saba ofii maqaa akka guddisanii fi leelisan ibsuuf itti fayyadameera.

Ragalee armaan olitti tokko jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 109 keessatti malli dubbii barreessaan itti fayyadame “Gabroomnee akka looniitti lakkaawwamnee isaaniif rabsamuu yookan dhiigaan qaanii keenya dhiqachuu” jedhu keessatti namni gabroome akka qabeenya dhuunfaa gabroomfataatti waan lakkaa’amuf qaamni gabroofate akka looniitti tokko tokkon lakaa’ee nama qooddachuu akka danda’u agarsi. Carraan fafee akkanaa kun saba kana akka hin qunnamneef sabni kun filannoon inni qabuu akka looniitti lakkaa’amee diina isaatiif qoodamuu yookin immoo falmatee diina isaa qaaneessuu akka qabu ibsuuf mala dubbii kanatti dhima baheera. Itti fayyadamni afaanii haala sabni kun ittiin gabruumaa jalaa bahuuf tattaafatu sirritti ibsamee jiraa.

Ragaalee armaan olii tokko jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 131 keessatti malli dubbii akkasaa kana dhimma itti bahame “akka agadaatti erga xuuxee akka alaanfattootti tufe” kan jedhu yemmuu ta’u barreessan ergaan inni dabarfachuu barbaadees, namoonni faayidaaf yeroof jecha ykn wallaalummaan saba isaanii gananii dinaaf hojjetan dhumni isaanii carraa agadaa ta’uu isaa agarsiisuuf dhimma itti bahame. Namni gadaa yemmuu nyaatu mi’aan agadichaa hanga keessaa dhumutti erga xuuxee xumuree booda alaanfattoo isaa gadi tufa. Barreessan haalli kun namoota beekaniis ta’ee wallalanii saba isaanii irratti daba hojjetan dhumni isaanii akkuma duris ta’ee amma mul’atu diinni gaafa faayidaan isaanii xumurame jedhee amane gadi isaan akka gatu ittiin ergaa dabrfateera. Kanas Miniliikii Goobanatti gaafa itti fayyadamee qufu eela bishaanitti feetawraarii Habtagiyoorgiis akka hin dhalchin kolaasee hambise. Askuuleenis akkuma durii saba gantee diinaaf yemmuu hojjetu gaafa balaan irra gahu warri ishee itti fayyadaman gaafa miidhamuu ishee hubatan kan rawwatan ishee gargaaruu osoo hin taan ishee gatanii hojii biratti darban. Barreessan mala dubbii kanatti fayyadamuun warra saba gananii diina tajaajilaniin osoo akka agadaa xuuxamtanii akka alaanfattoo hintufamin akka of baran itti dhaamee.

Malli dubbii akkasaa hima fuula 154 keessatti dhimi itti bahame “akka gaangee takkaallaa kutteetti” kan jedhu yemmuu ta’u, haala diinni saba kana irratti hojjechaa jiru akkaataa gaangeen sakaallaa kutte itti fiigduun waldorgomsiisuun ibsuuf kan itti fayyadameen. Keessumattuu diin ulaa dhaabileen siyaasaa maqaa saba kanaatiin dhaabbatan bananiin, gargaaramuunifi hojii abbootiin amantaa gargaraa sabicha keessatti argaman tokkummaa sabichaa cimsuufi eenyummaa fi aadaa isaa akka hubatu gochuu irra dame amantaa isaan gaggeessaniif akka miseensa ta’u qofa ifajuun isaanii tarsiimoon diinaa akka salphaatti akka galma gahuuf taasisee jira. Eegaa kanatu diina gaangee sakaallaa kutteen walfakeessaa mala dubbii kanaan dhiyeesse.

Malleen dubbii armaan olitti lakkoofsa tokko jalatti tarreeffaman keessaa kan fuula 155 malli dubbii akkasaa dhimma itti bahame “Ilmaan sabaa akka baalatti harcaase” kan jedhu yemmuu ta’u lammiilee saba kana guyyaa guyyaadhan du’an baala uumamaan yeroon turtii isanii gahee mukarraa harca’aniin waldorgomsiise. Barreessichi mala kanatti yemmuu dhimma bahu badii lubbuu sabaa dhumu kanaaf diinni tooftaa kaampaniin “Coca Cola” fi

“Pepsi-Cola” jedhaman itti fayyadamaniin fayyadamuu ibsa. Kampaaniin kanneen addunyaa guutuu irratti omisha isaanii kan gurguratan yemmuu gabaarratti waliif diina fakkaatanii mul’atu. Garuu duuba isaanii nama hubateef qabeenyummaan isaanii kan Abbaa tokkooti. Haaluma kanaan mootummaaniins dhaabilee hedduu maqaa sabichaataani dhaabbatan kaayyoon isaanii kan tokko ta’e hundeessuun deeggartoonni isaanii akka wal nyaatan gochuun sabicha akka baalatti harcaasaa jiraachuu ibsa.

Malleen dubbii akkasaa armaan oliitti lakkofsa tokko jalatti tarreeffaman keessaa hima fuula 150 keessatti dhimmi itti bahame “akka qeerransaa aaree dallanee bokoke”, kan jedhu yemmuu ta’u ergaan dabarsuu barbaades Roobaan rakkoolee saba kana muuddachaa turaniifi muuddachaas jiran erga yaadannoo Abbaa isaarraa dubbisee xumuree booda aarii inni aare hagam akka ulfaatu agarsiisuuf dallansuu qerransaa waliin walbira qabe ibsuuf itti gargaarameera.

Malleen dubbii armaan olitti lakkoofsa tokko jalatti dhiyaatan keessaa kan fuula 180 irratti argamufi malla dubbii akkasaa “akka filaa xaddeetti kan jedhu yemmu ta’u barreessaan leencoon gaafa humna tikaatiin qabamee mana hidhaa keessatti dararamufi gochii garjabummaadhan irratti raawwatama jiru hagam akka isa miidha agarsiisuuf dhaabbachuu rifeensa areedaa leenchoo dhaabbachuu filaa xaddee waliin waldorgomsiisuun ibsee jira.

Ragaalee lakkoofsa tokko jalatti dhiyaatan keessaa malli dubbii fuula 180 irraa fudhatame akkasaan “Korma gaaraa aadu fakkaata” jedhu yemmuu ta’u ergaan inni dabarsu barbaade namichi leenchoo mana hidhaatti dararaa ture sagaleen isaa hagam akka cimaa ykn ulfaataa ta’e ibsuuf kan itti gargaarameedha. Kormi gaaraa aadu sagaleen isaa guddaa ta’uu fi kan nama kanaas ishaan kan waldorgomu ta’uu agarsiisa.

4.4.2. Iddeessaa

Maleen dubbii keessatti Iddeessan amala waan tokko akkuma jirutti kan biraatiif kennuu jechuudha. Addunyaa (2016:209) yoo ibsu malli dubbii iddeessaa jedhu “gaalee iddoo isaa”, jedhurraa ijaaramee waan tokko guutumaan guututti amala waan biraa gonfachiisuun dhiyeessa. Gosni fayyadama afaanii kun karaa dhokataa ta’een wantoota dorgomsiisa.” Jechuun ibsa. Haaluma kanaan asoosama dibaa jedhu keessatti malleen dubbii iddeessaa ibsaman haala armaan gadiitiin qaacceeffamaniiru.

(2)

<i>Fuula</i>	<i>Himoota Iddeessaa Ofkeessaa Qaban</i>
2	<i>Waan gara amalaa hammeessa birraati, abshalummaas hinhafne, hantuutuma</i>
19a	<i>Umurii qofa osoo hintaane beekkumsi isaa eela: waraabamee hindhumu, dhugamee hin quufamu, bonee hinhir'atu, boora'ee hinfokkisuu, yaa'ee hinduguugamu</i>
19b	<i>Inni saba isaaf hora: gorboofii mirgoon sabichaa achii hora dhuganii....beekkumsa hora, malaaf fala xunxunu</i>
78	<i>Warri keessaa ija godhattan isin ofeeguu qabdu! Daraartanii odoo ija hingodhatin akka isin balleessuuf qophaa'ee jiru meeqatama akka ta'e beektuu laata?</i>
79	<i>Xaqanaa nama seetanii naatanii boochuumi? Hingaddinaafi nama miti; isheenoo seexana dhalaadha</i>
103	<i>"ati hindhageenyee waan isheen jette. Maqaa balleessi saba kanaa..... kanaan bira haadha manaa bineensa saniiti.</i>
106	<i>Siimboo ishee qushuna sanatu harka waraabeyyii sana seenee ... gudeeddifii reebichaan mankaraaramaa ture qaamni qamaxxeen sun bututee ; hamileen ishee daaraa harkaa ta'e</i>
131	<i>Ta'us ani garuu hundarra kutattuudha. Ammaan booddee muka qottoo ta'ee jiraachuu hinbarbaadu</i>
150	<i>"Leencoo saroonni sun nyaatte!" jedhee odoo haalafii bakka isaa illee itti hinyaadin</i>
163	<i>Keessi namichaa "Dhuguma Leenca" jedhee raggaasiseef.</i>
165	<i>Oromoo osoo hintoo'atin biyyattiin jirti seetanii kan yaaddan yoo ta'e isin jabbiidha.</i>
169	<i>Qabsoon keenya sirriidha. Qabssaa'onni dhugaa sabaaf dhiiga jiru. hooggantoonni muraasni garuu saroomuun isaanii hin hafne</i>

Malleen dubbii armaan oliitti lama jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 2 irraa fudhatame keessatti argamu malli dubbii iddeessaan ibsame “Amalaan hammeessa birratti jedhuufii abshaalummaaniis hantuutuma jedhantu argama. Hima kana keessatti hammeessa birraa jechuun kan aannan hedduu elmamtuu fi kan yeroo dheeraaf elmaamtu jechuu yemmuu ta’u amala askuuleen qabdu hammeessa birratiin bakka bu’ameera. Himuma kana keessatti hantuunni abshaala ta’uu ishee irraa kan ka’e manatti namaan waliingaltee waan namni nyaatu nyatte kan namni dhugu dhugdee jiraachuun ishee lubbu qabeeyyee biro irraa gamnummaa ishee kan daran caalchisu yemmuu ta’u barreessan kunis abshaalummaa Askuulee kan hantuutatiin bakka buusee itti fayyadamee jiraa.

Ragaa armaan olii lakkoofsa lama hima fuula 19a irraa fudhatame keessatti akkuma agarru barreessaan beekkumsa Ayyaa eelaan bakka buusee ibsee jiraa. Eelli saba Oromoo biratti keessumattu horseesee bultoota biratti kabaja guddaa qaba. Beekkumsi nama kanaas akka eela gadi fagoo waraabamee kan hindhumne dhugamee kan hinguufamne bonee kan hin hir’anne ta’uun isaa ibsameera. Himuma kana keessatti beekkumsi isaa dhugamee kan hinguufamne jechuun haasofniif beekkumsi nama kanaa dhaggeeffatamee kan nama hin

nuffisiisne ta'uu ibsuuf mala dubbii kanatti dhimma bahameera. Karaa biraatiin beekkumsi qooddataa kanaa bonee hinhir'atu jechuun hanguma namichi umuriin dabalaa deemu beekkumsi isaas dabalaa akka deemu ibsa. Bishaan eelaa yoo bonni hammate hirschaa kan deemu ta'uyyuu beekkumsi nama kanaa garuu akkasitti hirschaa deemuu irraa dabalaa kan deemu ta'uu agarsiisa.

Karaa biraatiin boora'e hin fokkisu gaaleen jedhu beekkumsi hayyuu kanaa namoota isa irraa beekkumsa barbaadan hunda biratti akka fudhatama qabuufi beekumsi isaa hundagaleessa fi qulqulluu ta'uu agarsiisa. Kanamalees yaa'ee hin duguugamu jechuun hanguma barbaade namoota hedduu yaabarsiisu beekkumsi isaa daangaa kan hin qabneefi muudaa kan hin qabne ta'uu agarsiisa.

Ragaalee asoosama '*Dibaa*' keessaa funaanamanii armaan olitti lakkoofsa lama jalatti dhiyaatan kessaa kan hima fuula 19b irratti iddeessaa iddeessan ibsame "inni saba isaatif hora; Gorboo fi mirgoon sabichaa achii hora dhugu" jedhu kun Ayyaan dargageessa dargageetti, jaarsaf jaartii, beekaf wallaalaa sabichaaf hagam barbaachisaafi murteessaa akka ta'e ibsuuf barreessaan kan itti fayyadameedha. Akka aadaa Oromooti sabni Oromoo yemmuu birraan bari'a loon hoofee hora obaasuu deema. Namni loon qabuu kamiyyuu loon isaa hooffatee iddoo fagoodhaa gara horaatti imala. Horri looniif fayyaa kenna akka wal-horan taasisa. Akkasumas kan dhibee qabuu irraa dhibee balleessa. Akkuma kana Ayyaan wallaalaa gorsuun goota jajjabeessuun lugna gootomsuun saba isaatiif akka horaa sanitti tajajila hedduu kenna. Barreessichi namni Ayyaa bira gahe beekkumsa yaadamalee fudhatee mala baree fala argate akka galu ibseera. Malli dubbii kun beekkumsi qooddataa kun kal-heddee ta'uun isaa akka inni horaan bakka buusu tasisee jiraa.

Ragaa lamaffaa armaan olii keessaa hima fuula 78 irra jiru keessatti malli dubbii "Daraartanii osoo ija hingodhatin" kan jedhu yemmuu ta'u ergaan barreessan ittiin dabsuu barbaade haala armaan gadiin ibsamee jira. Dargageeyyiin saba kana qaamaan, beekkumsaan, hawaasummaan, diinagdeen walumaagalatti dagaagina kallattii sabiichaaf barbaachisu irra osoo hinga'in diini karaatti isaan hambisuuf ka'e, kan corqaa isaan cabsuuf tattafatu meeqa akka ta'e ibsuuf kan itti fayyadameedha. Diinii dargaggoota hamiilee cabsuun, kan barate akka hojiitti hinbobbaan gochuun, aadaafi duudha saba isaanii

irranfachiisuun, kan ormaa sababa ammayyummaa godhatee itti fe'uun akka isaan ofdagatanii saba isaaniitis dagatanii osoo bakka gahuu qaban hinga'in karatti akka hafan gochuuf akka tattaafachaa jiru ibsuuf mala dubbii kanatti dhimma baheera.

Malleen dubbii ragaa lammffaa keessaa kan hima fuula 79 irratti argamu keessatti himni isheenoo “seexana dhaltuudha” jedhu kun yaanni inni dabarsuu barbaade, seexanni kamiyyuu hawaasa biratti hojii badaa hojjechuun kan beekkamu ta'us kan hawaasni seexana dhaltuu ibsu, hojii garmalee badaa ta'e, wantoota suukanneessaa ta'e kan dalagdu, namaaf nama kan waljibbisiisaa ooltufi kanneen hojii dhalli namaa ittiin miidhaamu hojjettu godheet ibsa. Qooddataan maraatu kunis xaqatti qabatee dhaabbileen sabicha irratti gidiraa hojjetan kan seexana dhaltuun bakka bu'amanidha. Keessummatuu hiibboo maraatuun kun xaqaa gaafate yemmuu ilaallu namoonni sirbaan jaalalaaf nagaan fida jedhanii keessumattuu magaalota sabni Oromoo saba biraatiin heddumminaan walmakee jiraatu keessatti jaalalaf nageenya saba Oromoo barsiisuuf ifaajaan ofii isaanitii garuu nama saba kan garajabummaa bineensa malee namni namarraa dhalate kan ilmoo namaa irratti hinrawwanne dalage irra dedeebi'uun faarsu, Saba Uumamumti isaatu jaalalaaf nageenya ta'a kana tuffachuufi wanta namni yaadachuu hin barbaanne yaadachisuun dhaloota garaa gubu kun seexana dhaltuun akka adda bahee hin ilaalamne mala dubbii kanatti fayyadamuun ibseera.

Malleen dubbii armaan olii lama jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 103 irraa fudhatame “haadha warraa bineensa sanaati” jedhu mala dubbiittiin iddeeffamee kan dhiyaate yemmuu ta'a, qooddataa kana garajabummaa isaa ibsuuf barreessaan bineensan bakka buusee ibseera. Qooddataan salamoona jedhamu kun dhaaba harka wayyaa jalaatin saba kana miidhaan bulchaa ta'ee gargaaruufi gochoota inni saba kanarratti gara jabummaadhan raawwatu kun bineensan akka bakka bu'amu isa taasiiseera. Dalagaan isaan ilmaan oromoo irratti raawwatan kun kan ilmoo namaa irratti raawwaachuufi mitii bineensarrattu yoo raawwate kan gara nama kutuu barreessichi ni ibsa. Dubra waggaa kudha-sadii sababaa abbaan ishee sabboonaa saba jaalatu ta'eef yemmuu mana barumsaati galto ukkamsanii mana lafa jalatti saba Oromoo keessatti mankaraarsuuf ijaarame keessatti afur ta'anii reebufii dabaree dabareedhan akka horii homaa hinyaannetti gudeedanii itti taphachuun isaanii kun immoo kan raawwaata magaalaa namichi kun bulchu keessatti

ta'uu isaa barreessichi ibseera. Namicha gidiraa kan hunda saba kanarratti raawwatu kun kan abbaaniif haati isaa daa'imummaatti irraa du'anii qe'ee Oromootti akka aadaa Oromootti guddifamee leematii Oromoo irraa nyaatee lafa Oromoo irratti baratee gaafa ofgahee bulchaa ta'u garuu olmaa sabni kun ooleef irraanfate harka isa nyaachise nyaachaa kan jiru ta'uun isaa maqaan bineensummaa yoo itti xiqqaate malee itti hinguddatu. Itti fayyadamni afaanii barreessaan nama kana ibsuuf itti fayyadame haalicha daran kan ibseedha.

Ragaalee malleen dubbii lama jalatti tarreeffaman keessaa hima fuula 131 irra jiru keessatti "Aammaan boode muka qottoo ta'e jiraachuu hin barbaadu" jedhu kun akka yaada barreessichaatti namoota jallaa saba ofii miidhaan kan bakka bu'uudha. Kun ammo Oromoon durdurii isaa keessatti walga'ii mukkeen taa'aniin haalaan ibsameera. Durdurii sana keessatti mukeen kan miidhaman qottoodhan osoo hintaane jallataa fira sanii qottoon akka haalli mijaateefi isaan fixu godheen akka ta'e waliigalan. Barreeffama kana keessatti qooddattuun kanaan booda muka qottoo ta'ee jirachuu hin barbaadu jette tun horiidhaan gowwoomte saba ishee hedduu kan ficcisiiste ta'uu ishee fi halagaan isheetti fayyadamee saba kana dararaa ture gaafa isheen miidhamtu miidhamuu isheerra ammas karaa namoota biraa miidhan barbaaduun, isaanii akka meeshatti itti fayyadamanii gaafa ishee quufan darbatanii gatuun isaanii akka isheen murtee kana murteeffattuufi ofbartu ishee taasiseera.

Kanamalees saba ofii gurguraanii sooramuun ququuqqaa sammuu akka ta'e, saba ofii gananii biddenni nyaataan kan namatti hingorre, foon ofii nyaachurraan kan gargar bahee hinilaalamne ta'uu, qarshiin dhiiga saba ofii dhangalaasanii argatan yoo ittiin uffattan kan akka doobbii nama waxalu yoo ittiin nyaatan kan summii sammuu namaa boqonnaa dhoowwu akka ta'e dhumarrattis ta'u hubatee muka qottoo ta'ee jiraachuu irra duutee biyyee ta'uu filachuun ishee barreessichi namoota hojii walfakkaatarratti bobba'an kanarraa akka ofqusatan itti fayyadama afaanii kanatti dhimma bahuun ergaa isaa dabarfateera.

Maleen dubbii lakkoofsa lama jalatti tarreeffaman keessa hima fuula 150 irraa jiru keessatti malli dubbii iddeeffame "Leencoo saronni sun nyaatte" isa jedhu yemmuu ta'e ergaan inni dabaru, namoonni tika mootummaati ofiin jedhan namoota sabboontota ta'aniifi saba isaanii quuqaman galgalaa ganama akka saree sana mootummaa jala deemuun garaa ofiitiif jecha saba isaanii dabarsani warra diinaaf kennan ibsuuf mala dubbii kanatti

dhimma bahe. Akkuma sareen waan itti darban nyaattee, waan dhangalaasaniif arraabdee bakkuma nyaattuu duttu sana warren maallaqaaf jedhanii saba isaanii gurguran barreessichi sareedhan bakka buusee ibseera.

Ragaalee asoosama dibaa keessa funaanamanii lakkofsa lama armaan olitti dhiyaatan keesaa kan hima fuula 163 irra jiru keessatti ibsame malli dubbii “dhuguma leenca” jedhu kun akka yaada barreessichaatti maqaan qooddataa kanaaf laatameefi jagnummaan, kutannoon, hamiilee fi quuqamni saba isaaf qabuu kan maquma kanaan walmadaalu ta’uu ibsa. Leencoon gaafa humna tikaatiin qabamee akka miseensota isa waliin jiran maqaa tarreessu elektiriikaan gubatu, garafamu, gadi dhundhulchanii fannisaanii hammeenya namarratti hin raawwaanne yemmuu irratti raawwatan daba, mankararsa kan hunda irratti raawwatu dhuguma leenca jedhee ragaa baheef. Barreessan mala dubbii kanattii fayyadamuun namni kaayyoo ka’eef galmaan gahachuuf gufuu kana fakkaatufii kan kanaa olii illee yoo isa muuddatte harka laachuu akka hinqabneefi saba ofii dabarsiinii akka hin kennine mala kanatti dhimma bahuun ergaa dabarfateera,

Malleen dubbii lakkoofsa lama armaan olii keessaa kan hima fuula 165 irratti argamu keessatti malli dubbii iddeeffame “isin jabbiidha” isa jedhu yemmuu ta’u yaanni inni ofkeessatti qabates biyyi tun biyyaa jedhamuuf Oromoofi oromiyaan jiraachuu qaba. Barreessichi ergaan inni mala dubbii kanaan dabarsuu barbaade mootummoonni darbaanis ta’ee kan dhiyoo kana biyya bulchaa jiran biyyi Itoophiyaa jedhamtu kun jiraachuuf yoo Oromoota too’atanii. Hacuucan sabichi akka hinbaranne akka hintasgaboofne gochuun qofa jedhaanii akka yaadan ibsuu barbaadeeti. Haaluma kanaan Oromiyaan yoo misoomteef yoo humnoofte jiraachuu isaanii gaafii keessa gala jedhanii waan amananiif lafa Oromiyaafii saba Oromoo yeroo mara ija shakkiitiin laaluu bira darbaanii akkaataa isheef saba ishee duubbatti hambisaniifi qabeenya ishee xuuxaa jiraatan abjootaa oolani abjoota akka bulan ibsuuf mala kanatti fayyadameera.

Ragaalee asoosama Dibaa keessaa funaanamanii lakkofsa lama armaan olii jalatti tarreeffaman keesaa kan hima fuula 169 irratti ibsame keessatti malli dubbii “Hooggantoonni muraasni garuu saroomuun isaanii hinoolle” jechuun iddaaffeme kun ergaan inni dabarsuu barbaade qabsaa’oonni dhugaa saba isaaniif jiruuf jireenya dhuunfaa

isaanii dhiisaanii sabichaaf qofa jiraatan akkuma jiraan hunda, hooggantoonni maqaa sabichaattiin jireenya dhuunfaa isaanii fooyyeeffachuuf jecha maqaa qabsootiin qabeenya dhuunfaa horachuuf dhiiga sabichatiin daldalan jirachuu isaanii erga dabarsa. Keesuumattu hoogaantoonni muraasni biyya hambaa jiraatanii qabsoo gaggeesina jedhan dhimma kanaan kan shakkaman ta'uus mala dubbii kanatti fayyadamuun ergaa isaa dabarfachuun sabichi namoota akkanaa kana baatee akka hin deemnee hubannoo kennuuf yaalera.

4.4.3. Nameessa

Malleen dubbii keessaa nameessi akkuma maqaa isaa irraa hubachuun danda'amu wantoota lubbuu maleeyyii ta'an ykn lubbuu-qabaatanii kan amala namaa hinqabaanne amala namaa gonfachiisuudha. Addunyaan (2016:211) yoo ibsu “Akkuma maqaa isaa nameessaan lubbu maleeyyii yookan lubbu qabeeyyii biro amala namaa gonfachiisuudha. Haala kanaan, akka namatti beela'anii akka quufan, deemanii akka galan, ijaaranii akka diigan,kan taasisu fayyadama afaaniiti” jechuun ibsa. Haaluma kanaan asoosama ‘dibaa jedhu keessatti itti fayyadama afanii malleen dubbii nameessan ibsaman haala armaan gadiitiin qqqceeffamaniiru.

(3)

<i>Fuula</i>	<i>Himoota Nameessa Ofkeessaa Qaban</i>
7	<i>Manichi handhuura Finfinnee lafa jalaa kutaan addaa dhimma akkanaatiif jecha ijaarame sun ammas eegumsa cimaafi iccitii guddaadhaan keessummoota isaa liqimsee jira.</i>
8	<i>Isaan keessaa kan biyyan bulcha jedhu, garuu kan ofuu odoo hinbulchiin maseene kun adda dureedhaan kan nurratti bobba'u</i>
15	<i>Gaaffiin mucaan isaa isa gaafate sammuu isaa gamaa gamanatti raase</i>
21	<i>Qabsoo akkasii sanatu qabsaa'aa hedduu nyaate, bara boraafachiisee raffise. Saniif nuti is asana hinbarbaannu hinjajnus</i>
78	<i>Shereree yaa shereree (x2) Gadi qabii natti hasaasii Bubbeen baranaa oduu baree</i>
109	<i>Sabni faana bahee, qabsoon ijaaf ijoo godhatte</i>
130	<i>Sirruummaa keessan immoo dursan beeka; garuu faayidaatu nasobe</i>
153	<i>Chaayinaa Koonfeeshiyasiitu soree gingilcha. Hawaasa issantu qabee camada. Isaantu raacatii tokkummaa itti dabalee qabsoo waliinitiin bukeessee bulchiinsa cimaa ijaara.</i>
174	<i>Injinar Roorrisaan akkaataa raawwii waan tokkollee odoo waan tokko hinjedhin waan calliseef yaadni sadan isaanituu yaaphatte</i>

Malleen dubbii armaan olitti lakkoofsa lama jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 7 irra fudhatame keessatti barreessaan iddoo namoonni itti waalga'anii marii gaggeessan sun namoota “iccitii fi eeganno guddaan liqimsee jiraa”, yemmuu jedhu waan amala namaa hinqabneefi gocha namni hojjetu hojjechuu hin dandeenyeef amala namaa kenneefii jiraa. Ergaan inni mala kanatti fayyadamuun dabarfachuu barbaade wantoonni dhimma qabsoo ilaallatan iccitiifi ofeeggannoo guddaadhan dalagamuu akka qaban dhaamsa dabarfachuufi, kan ta'uu baannaan qabsoo gufuun muudachuu akka danda'uufi saba irrattis ta'e qabsaa'oota irratti badiin qaqqabuu akka danda'u akeekkachiisuufi.

Ragaalee sadi jalatti armaan olitti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 8 irraa jiru keessatti malli dubbii argamu “kan odoo ofuu hinbulchin maseene” kan jedhu yemmuu ta'u dhaabni amala namaa fudhatee akka namaatti maaseene waan jedhameef malli dubbichaa nameessa ta'a. Barreessichi mala kanatti fayyadamuun ergaan inni dabarfachuu barbaade dhaabni uummata Oromoo keessaa bahee uummata Oromoofiin dhaabbadhe jedhu kun uummata kanaaf dhaabbachuun hafee ofumaafuu akka ofdanda'ee hin dhaabbannee agarsiisuu barbaada. Kanas murtoowwan yeroo adda addaa mootummaa irraa gadi bahan kan saba kana miidhaan maaf akkas ta'a jedhee osoo hinmormin hojii diinaa hojjiirra oolchuuf wixxiffachuun isaa ofumaafuu ofdanda'ee kan dhaabbate osoo hintaane kan waan dalagi jedhamee itti himame qofa kan dalagu waan ta'eef dhaabni kun akka maseenetti ibsamee jira.

Malleen dubbii lakkoofsa sadi jalatti tarreeffaman keessa kan hima fuula 15 irraa jiru keessatti barreessaan dhimma itti bahe mala dubbii nameessaan ibsame kun “Sammuu isaa gamaa gamanattii raase” kan jedhu kana. Hima kana keessatti gaaffiin amala namaa horachuun akka namni waan tokko oliif gadi raasu sanatti sammuu namaa akka waan sochoosutti waan ta'eef malli dubbii kun nameessa ta'eera. Barreessan mala dubbii kanatti qabatee ergaan inni dabarsu qooddataan Jal Guddisaa jedhamu qabsaa'oota oromoo keessaa tokko ta'ee kan Awurooppatti sadarkaa hooggansaatiin jiruudha. Ilmi isaa waa'ee qabsoo saba isaa yemmuu; ‘Aabbaa erga Awurooppa dhuftee turte gaafa manaa baatan saba keenyaaf qabsoofna jettanii baatan. Qabsoon kun yoom gaggeeffameet yoom xumuraama? Moo daandii daggalaa keessa dhiiseet sarara bilbilaatiif interneetiin ta'e’ jedhee gaafatu sammuu isaa gaaffii kanaan raafame.

Haala armaan olii kana keessatti barreessaan ergaan ijoo inni dabarfachuu barbaadu dhaabbileen maqa saba kanatiin dhaabbatanii sabichaaf qabsoofna jedhanii biyyoota hambaa keessa ta'an qabsichi dhuguma yoom akka eegaluu fi akkamitti achii asitti qabsaa'anii sabicha dhaabbachuu danda'aniif bu'aa akkamiis akka buusan hubachiisuu irratti xiyyeeffate.

Malleen dubbii asoosama '*Dibaa*' keessaa funaanamanii lakkofsa sadi armaan olitti tarreeffaman keessa kan hima fuula 21 irraa jiru keessatti "qabsoo akkasii santu qabsaa'aa hedduu nyaate" kan jedhu kun mala dubbii nameessatiin kan dhiyaate yemmuu ta'u barreessaan mala dubbii kanatti fayyadamuun ergaa armaan gadii dabarfateera. Qabsaa'onni oromoo saba kanaaf qabsaa'aan dhugaan akkuma jiran namoonni muraasni garuu kaayyoo mataa isaanii galmaan gahachuuf jecha iccitiin kiyyaa waan narratti beekkameef biyya ta'ee qabsaa'uu hindanda'uuti karaan osoo hinqabamiin biyyaa bahu naaf mijeessa jechuun yemmuu hoggantoota qabsootiin mormu mul'ata. Namoonni akkasii kun baay'een isaanii durumaayyuu gaafa qabsootti bahan abjuu biyyoota Awurooppaa dhaquu qabatanii waan dhufaniif sababa qabsootiin jireenya dhuunfaa mijeeffachuuf yemmuu tattaafatan mul'atu.

Barreessan asoosama kanaatis egaa haala kanaanii kan inni "qabsoo akkanaatu qabsaa'oota hedduu nyaate, bara boraafachiisee raffise" kan jedhuun. Asirratti gaaleen' bara boraafachiisee raffise jedhu qabsaa'onni hedduun erga maqaa qabsootiin Awurooppaa galanii booda kaayyoo manaa bahaniif dagatanii jireenya dhuunfaa isaanii mijeeffatanii dhimma qabsoo sirumaayyuu itti dhiisanii jiraachuu isaanii ibsuuf mala dubbii kanatti dhimma baheera.

Malleen dubbii barreessaan asoosama '*Dibaa*' dhimma itti bahe keessaa kan lakkoofsa sadi jalatti tarreeffaman keessaa walaloon fuula 78 irra jiru kana keessatti mala dubbii nameessatti kan fayyadame yemmuu ta'u akka waan bubbeen oduu nama tokko irraa dhagahee nama biraatitti dabarsutti dhimma itti bahee jira. Ergaan mala dubbii kanaan barreessaan dabarfachuu barbaade namoonni iccitii saba ofii keessumattu qabsaa'oonni akkuma arganiifi bakka arganitti haasa'uu akka hinqabne akeekkachiisafi keessummattu barri kun bara odeessituufi basaastuun horiifi garaa ofiitiif jecha haalkaniif guyyaa saba ofii

itti gurguraa bulanii gurguraa oolan waan ta'eef wantoonni saba kanaaf hojjettaman ofeeggannoo guddaadhan akka ta'uu qabuu mala kanatti dhimma bahee ibseera.

Malleen dubbii armaan olitti lakkoofsa sadi jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 109 irra jiru kana keessatti “qabsoon ijaaf ijoo godhatte” jedhu kun malaa dubbii keessaa nameessaan kaan dhiyaatedha. Barreessaan haala kana kan ibse gootichi oromoo Jeneral Taaddasaa Birruu saba isaa mootummaan Hayilasillaasee doofummaa keessa tursiisee jaarra hedduuf ofjalatti bulchuuf kaayyeffachuu isaa yoo baru angoo mootichaafi jireenya isaa dhuunfaa achii dhiisee daggalatti gale. Barreessaan haala kana ibsuufi kan qabsoon ‘ijaaf ijoo godhatte jedhe. Ergaan mala dubbii kanaa biyyi tokko sirna bittaa gabrummaa jalaa karaa nagahaatiin bahuu kan hin dandeenye yoo ta’e filannoon jiru qabsoo hidhannoo ofqopheessufii itti galuu ibsuuf dhimmaa itti baheera.

Akka ragaa sadai hima fuula 130 irra jiru keessatti gaaleen “faayidaatu nasobe” jedhu mala dubbii nameessaan dhiyaatedha. Qooddattuun iddoo kanatti nama maallaqaaf jecha saba ofii diinaaf dabarsitee kennaa waanturteef gochaa kana kan raawwate wallalummaan osoo hintaane horii argachuuf akka goote ibsite. Barreessaan mala dubbii kanatti fayyadamuun, namoota jiruu dhuunfaa jiruu sabaa caalchisaanii, qarshiif jecha dhiiga saba ofii gurgurannii bulaniif gochaan akkasii garaaf malee sammuuf boqonnaa waan hin lanneef hojii akkasii irraa akka of eegaan ergaa isaa dabarsa.

Ragaalee asoosamicha keessaa lakkoofsa sadi, hima fuula 89 irra jiru keessatti gaaleen “lachan keenyaayyuu callisni liqimse” jedhu malleen dubbii keessaa nameessa yemmuu ta’u; callisni amala namaa fudhatee yemmuu nama liqimsu argina. Haata’u malee ergaan mala dubbii kanaan akka darbu barreessaan barbaade, namoonni haala yaada ulfataa keessa yemmuu seenaan dubbachuu irraa caliisanii waan ta’e sana sammuu isaanii keessatti akka deddeebisanii jiru ibsuu barbaadeeti.

Malleen dubbii lakkoofsa sadi armaan olii keessaa kan hima fuula 153 irraa fudhatame keessatti gaaleewwan “Soree gingilcha, qabee siyaasf camada” jedhan kunniin malleen dubbii keessaa nameessaan kan dhiyaataniidha. Barreessaan asoosamichaa malleen dubbii kanneenitti fayyadamuun ergaan inni dabarfachuu barbaade dhaabileen amantaa addunyaa irratti tokkummaa biyaatiif gaheen isaan taphatan guddaa ta’uu agarsiisufi. Chaayinaa

keessaatti koonfiishiyeesiin soree gingilcha yemmuu jedhu biyyaattii keessatti amantii kun biyyattiin akka tokkummaan ishee cimee itti fufu gaheen mootummaan taphatuun walqixa taphata jechuudha. Hawaasa isatu siyaasaf camada yemmuu jedhu gaheen inni siyaasa biyyichaa keessatti taphatu olaanaa akka ta'e agarsiisaa. Garu kana saba Keenyaatti yoo dhufne dhaabbatni amantii giddu galeessaan sabicha walitti qabuu dhabamuun sabichi amantiif lafaan walqoodde eenyumma isaa dagatee amantii ormii irratti fe'een akka burjaaja'u ta'ee jiraa. Rakkoo guddaan gama kanaan jiru uummanni keenya shira gama amantiin adda addaa akka barbaadeetti maqaa diimookraasitiin isa burjaajessaa jiru kanallee hubachuu dhadhabuudha.

4.4.4. Eemitii

Malli dubbii kun fayyadama afaanii asoosamaa keessatti jechoota eeyyefi miti kan jedhurraa kan argamu yemmuu ta'u, yaadaan waan wal-falleessan ibsa. Akka Addunyan (2013:212) ibsetti jechi eemitii jedhu jechoota eeyyefi miti jedhamanirraa kan uumameedha. Jechoonni kanneen faallaa waliiti maalummaa jechoonni kun dhuunfaan qaban faana bu'uun akka wantootnni faallaa walfaana dubbataman taasisuun kan itti fayyadamnuudha. Akkuma yaada kanarraa hubannutti yaadni hima tokko yookan jechi tokko irra keessan dhugaa fakkaatee soba fakkaatee immoo dhugaa kan ta'u mul'isa. Haaluma kanaan, asoosama kana keessatti malli dubbii eemitii baay'inaan jiraachuu baatus hanga jiru haala armaan gadiitiin qaaceffameera.

(4)

<i>Fuula</i>	<i>Himoota eemitii ofkeessaa qaban</i>
63	<i>Akkauma beekkamu jireenya biyya kanaa duraa hanga boodatitti kan ijaaruu kan diiguus Oromoo waan ta'eef bara kanatti mootichatti damma kan qaraaruu itti godhe Oromoodha</i>
67	<i>Warren amananis aadaa ofii gatan, afaan ofii dagatan. Kan hinbeeknefii hintaane sanatti ija baasan, gurraacha adii ta'an</i>
191	<i>Gaafa sana akkasitti isa ari'uu koon yaadadhe. Jaalachaatiin jibbe.</i>

Malleen dubbii asoosamicha keessaa lakkoofsa afur jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 63 irra fudhatame keessatti malli dubbii "Damma kan qaraaruu itti godhe" jedhu malleen dubbii keessaa eemitiin ibsame. Hima kana keessatti dammaaffii qaraaruun

wantoota faallaa ta'aniidha. Dammi waan garmalee mi'aawu yemmuu ta'u faallaa kaanaatin qaraaruun immoo garmalee hadhaa'a. Waan mii'aadhaan baay'ee namatti tolu kana nammatti hadheessuun rakkoon waayii jiraachuu agarsiisaa. Ergaan barreessaan dabarfachuu barbaades isuma kana. Mooticha biyya bulchuun isaa jireenya mankaraaraa, hdiphuu, raakama itti godhan jechuu barbaade. Sabni kun akkuma uumamaan garalaafessa ta'e gaafa dubbiin itti hammatte garajabumaas nibeeka. Nageenya yoo barbaadeen ala ofirraa lolee moo'achuu haalaan namatti agarsiisa. Yoo beekke obse malee wallaalefi sodaatee bitamee hinbeeku. Yaada jedhu mala dubbii kanaan dabarfateera.

Mala dubbii ragaa afraffaa jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 67 irra jiru keessatti "Gaaleen gurraacha-adii ta'an" jedhu malleen dubbii keessaa eemitiidhan kan ibsameedha. Hima kana keessati barreessaan ergaan inni dabarfachuu barbaade haala biyyoonni Awurooppaa ittiin uummata Afrikaa koloneeffatanitti qabatee sabni eenyummaa ofii dagatee kan biraatiif jilbiinfatu, aadaa ofii dagatee kan isa hinfakkannee waliin burjujjaa'u, amantaa saba isaa kan ganamaa gatee kan warri adii gowwoomsudhaf isaanitti fe'e waliin kaachuutti tokkummaa saba ofii dagatu halluun gurraacha gocha warra gamaa hordofuun adii waan ta'an itti fakkaatee gurraachas adiiis osoo hin ta'in gidduutti akka hafan ibsuuf mala dubbii kanatti dhimma bahe.

Ragaalee asosamicha keessaa lakkoofsa afraffa jalatti tarreeffaman keessaa kan ima fuula 191 irra jiru keessatti malli dubbii "Jaalachaatan jibbe" jedhu malleen dubbii keessaa eemitiidhan kan ibsameedha. Ergaan barreessaan mala kanatti fayyadamee dabarfachuu barbaadees nama kanaan dura wallaludhaanis ta'e beekaa numiidhe tokko hojiin isaa inni boodaa yoo kan saba fayyadu ta'e akka jaalatamuu qabuu ergaa dabarsuufi Barreessan haala kana ibsuuf qooddataan maraatu fakkaatee dubartii saba isheerratti basaasaa turte dhakadhan dhahee gaafa galaafatu dhumurratti maraatuun kun gocha kana kan rawwatte faayidaa sabaatiif ta'uu isaa gaafa hubatu haala kanaan jibbaa-jaalachuu isaatiin ibse.

4.4.5. Arbeessuu

Malleen dubbii kun kan waan tokko garmalee olkaassuun yookan gadi buusuun kan dhiyaatu yemmuu ta'u fayyadama afaanii asoosama keessatti dhimma itti bahameera. Barreeffama asoosama '*dibaa*' jedhu keessatti malli dubbii kun dhimma itti bahameera.

Haalumma kanaan asoosama ‘Dibaa’ keessatti akkaataa hariiroo jechoota fi eenyummaa qoddattoota akka armaan gadiitti qaacceeffamaniiru.

(5)

<i>Fuula</i>	<i>Himoota Arbeessuu ofkeessaa qaban</i>
2	<i>Arrabni ishee fedhu jiidhaa gogsee, fedhu immoo dhadhaan irratti hinbaqu</i>
6	<i>Nama gahaa waan ta’eef iddoo hooggansaa qofa osoo hintaane, garaa qabsaa’ootaafii saba isaa mara dirirsee keessa ciisee jira</i>
20	<i>Waan hedduu ariifate fakkaata. Sardamni afuura karaa ijaa isa baasutti jirti</i>
24	<i>Akka saalfachuun ta’e. Dhuguman isiin jedha. Lafaa waaqa...kaan yaa hafuutii kitaaba naharka jiru sana illeen saalfadhe</i>
63	<i>Bara 1973, yeroo sana fiixerra gahee jira. angoon isaa haphattee, teesson isaa reeqiftee, lammiileen biyyattii waan qabee gadhiisu isa dhoowwanii turan.</i>
64	<i>Baalee jalqabee hanga Raayyatti, gosa maccaa isa Goojjam keessa jiru irraa kaasee saboota akka Geediyoofti Tigree fa’i waliin ta’uun jaarsicha mukukkula qabachiisan</i>
69	<i>Gaheen isaanii biyyaaf ta’et, seenan isaanii garuu, biyyaaf yaa hafuutii isaanifillee ta’uu hindandeenye. Maqaan isaanii dhokatee kan halagaa goobane</i>
166	<i>As irratti mirga, hamilee..... waan jedhamu yaadamuu hinqabu. Namaa lafti Oromoo nutti ka’eera.</i>

Akka ragaa shannaffaa hima fuula (2) irraa fudhatame keessatti mul’atu agarsiisutti himni dhiyaate mala dubbii keessaa arbeessaan kan dhiyaatedha. Uumamaan arabni namaa waan jiidhaa goggoksuun waan hin amanamne. Arraba namaa irratti dhadhaan hin baqu yoo jedhames waan hin fakkannee. Barreessaan yemmuu mala dubbii kanatti fayyadamu ergaan inni dabarfachuu barbaadee mucayyoon kun baay’ee kan haasoftu ta’uufii haasaan ishee dhugaa mul’atu soba fakkeessitee, dibdee dubbachuu kan dandeessu ta’uu ishee agarsiisuuf itti fayyadame. Keessumattu qooddattuun kun basaastuu saba kanarratti bobbaate ta’uun ishee immoo barreessichi mala kanaan ishee ibsuun isaa haalan itti fayyadama afaaniitti dhimma bahuu agarsiisa.

Ragaan asoosamicha keessaa funaanamee lakkofsa shan jalatti tarreeffame keessaa kan hima fuula 6 irra jiru keessatti malli dubbii “garaa qabsaa’ootaafi saba isaa mara dirirsee keessa ciisee jira” jedhu kun malleen dubbii keessaa Arbeessan kan dhiyaate yemmuu ta’u namni haguma barbaadeyyuu jaalatamu garaa namaa dirirsee keessa cisuun kan uumamaan hin danda’amne ta’uun wanta ifa ta’e. Haata’u malee barreessaan mala dubbii kanatti fayyadamuun jaalala qooddataan kun saba isaa biratti ibsuuf dhimmaa itti baheera. Namni jireenya dhuunfaa isaarra kan saba caalsisu, garaa isaatiif osoo hin taane sammuu isaatiif

hojjettu, quuquuqqan saba isaa isatti dhagahamu, walumaa galatti fedhii dhuunfaa isaa dura kan fedhii saba isaa dursu saba isaa biratti baay'ee kan jaalatamuufi kan kabajamu ta'uu agarsiisuuf mala kanatti dhimma baheera.

Malleen dubbii ragaa shanaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan fuula 20 irra jiru keessatti malli dubbii “sardamni afuura karaa ijaa isa baasuutti jirti” jedhu mala dubbii keessaa arbeessaan kan ibsameedha. Namni haguma fedhe iyyuu yoo jarjare afuurii karaa funyaanii/afaanii baha malee karaa ijaa bahuu hin danda'u! Kanaaf barreessaan sadarkaa qooddataa kanaa garmalee xooxessee dubbisatti agarsiisera. Ergaan dubbisaan mala kanatti fayyadamee dabarsuu barbaade wanti sardamaan hojjettamu/murteeffamu/ boodeen isaa gaarii akka hintaane agarsiisuu barbaadeeti. Kanas kitaabicha keessatti amala barreessaan qooddataa kanaaf kenne irraa salphumatti hubachuun nidanda'ama.

Ragaalee lakkofsa shan jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 24 irraa fudhatame keessatti malli dubbii “kaan yaa hafuutii kitaaba naharka jiru illeen saalfadhe.” jedhuufii barreessaan dhimma itti bahe arbeessa yemmuu ta'u saalfiin qooddataa kanaa garmalee xooxeffamee dhiyateera. Qooddatichi ijji isaa qaama dubartii isa fuuldura dhaabbattu hala hintaane ilaaluu isaa ibsuuf lafaa waaqa,kaan haa hafuu kitaaba naharka jirun saalfadhe jedhee ibseera. Haata'u malee wantoonni qooddataan saalfadhe jedhu keessaa lafaafi kitaabni lubbuu qabaatanii keessattu nama ta'anii waan namni raawwatu arganii nama saalfachisuu kan hindandeenyee waan ta'aniif haalli qaaniin qooddataa kanaa ittiin ibsame garmalee kan xooxeffame ta'uu isaa itti fayyadama afaanii kanarraa haalaan hubachuun nidanda'ama.

Malleen dubbii asoosamicha keessaa funaanamanii lakkoofsa shan jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 64 irra fudhatame keessatti malli dubbii dhimma itti bahame ”jaarsicha mukukkula qabachiisan “kan jedhu arbeessa yemmuu ta'u, jaarsicha mukukkula qabachiisan jechuun muddama mootichi yeroo sana keessa jiru garmalee xuuxxeessuudhan kan ibseedha. Sababiin isaas namni haguma fehde iyyuu yaamuddamu, yaarakkatullee harkaan mukukkula qabachuun kan hiyyaaddamne. Barreessaan mala dubbii kanatti fayyadamuun ergaan inni dabarsuu barbaade uummanni Oromoo sirnoota darban keessatti hacuuccaa mootummoota abbaa irreettiin irra gahaa ture tole jedhee akka hin fudhanneefi tokko ta'uun falmachaa kan ture ta'uu ibsuuf itti gargaarame. Karaa biraatiin sabni kun biyya kana

keessatti yoo fedhii isaatin jaalateef fedhee raawwate malee dirqamee, hacuccamee, doorsifamee bulu akka hinfeenefi kan tuffidhaan isa ofjalatti bulchuu barbaadan mara ofirraa faccisuufi humnaafii dandeetti akka qabuu agarsiisuuf kan fayyadame ta'uu hubanna.

Ragaalee lakkoofsa shanaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 63 irra fudhatame keessatti malli dubbii dhimaa itti bahame “Angoon isaa haphatee, teessoon isaa reeqqifte” jedhu yemmuu ta'u mala arbeessuun kan ibsameedha. Sababiin isaa jechi angoo jedhu kanaaf ibsi laatameef haphate jedhu kun akkasumas teessoon isaa reeqqifte jedhu kun dhimmicha xooxessuuf malee kan waliin hin deemnedha. Barreessaan mala kanatti fayyadamee ergaan inni dabarsuu barbaade, mootichatti kallattii hundaan mormiin itti ka'uufi sababa kanaan biyyaatti keessatti iddoon inni bulchu xiqqaacha deemuu isaa agarsiisuufi. Karaa biraatiin immoo teessoon isaa reeqqifte kan jedhu angoon isaa harkaa fudhatamuuf dhiyaate jechuudha. Kun immoo qabata mataa isaa qabachuu barreessan asoosamicha keessatti ibseera. Mootummaan yemmuu uummata dagatee ofii jiraachuu jalqabu roorroon uummataa yoo itti hindhaghamne dhumni isaa kana ta'uu ibsee jira.

Malleen dubbii ragaa shanaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 69 irra fudhatame keessatti malli dubbii “maqaan isaanii dhokatee kan halagaa goobane” jedhu yemmuu ta'u mala dubbii keessaa arbeessuun kan ibsameedha. Hima kana keessatti barreessaan ergaan inni dabarfachuu barbaade, biyya Itoophiyaa keessatti tokkummaan biyyaatti akka har'a gahuuf gummachi sabni Oromoo godhe guddaa ta'uu agarsiisa. Keessumattuu diinni koloneeffataa deddeebi'ee yoo biyyaatti qabatu sabni kun diina kana faccisuuf gaheen inni taphate salphaa kan jedhamu hinturre. Haata'uuti mootonni biyyatti gahee kana maddiitti gatani gaafa diina irraa dandamatan gootota kolfa jalaa isaan baase kana barbaadanii fixu. Maqaan gootummaa sabicha yoo ka'e dhukkubbii mataa, Ciniinnaa garaa itti ta'a. Egaa barreessanis mala dubbii kanaatti fayyadamee ergaan inni dabarse kun dubbisaan haalaan durumaa jalqabee mootonni biyyaa Itoophiyaa saba kanaaf lafa isaa faayidaa isaaniif qofa akka barbaadan haalan ibsee jiraa.

Ragaalee asoosamicha keessaa funaanamanii lakkoofsa shan jalatti tarreeffaman keessaa kan ima fuula 166 irra fudhatame keessatti malli dubbii “Namaaf lafti oromoo nutti ka'e” jedhu kun mala dubbii keessaa arbeessaan kan dhiyaatedha. Ergaan inni ofkeessaa qabuu, sabni

kun haccuuccaa irraa jiru irraa kan ka’e iddoo hundumattii tokkummaan diddaa gabrummaa akka agarsiisaa jiru ibsuu barbaadeeti.

4.4.6. Habalaka

Malli dubbii kun itti fayyadama afaanii ta’ee mala ittiin waan tokko faallaa isaatiin ibsaniidha. Adunyaa (2016:213) yoo ibsu “Habalakni tooftaa ittiin waan tokko faallaa isaatiin ibsuudha. Hiikawaan ibsame kanaa beekuudhaafis haala dubbichi keessatti dubbatameefi aadaa hawaasichaa beekuun barbaachisaadha. Bakka hubannoon akkanaa hin jirretti garuu ergaa darbu sana hubachuun rakkisaa ta’a” jechuun ibse jiraa. Haaluma kanaan asoosama kana keessatti malleen dubbii barreessaan itti fayyadame haala armaan gadiitiin qaaceffameera.

(6)

<i>Fuula</i>	<i>Himoota habalaka ofkeessaa qaban</i>
52	“Maali ree maaf barfatte?” naan jette
129	Siraffisan malee si hindhiisan
125	Qulqulleessituu ta’ee yoon sii qaxaramu dhuguma akkan siif qulqulleessuf osoo hintaane akkan si qulqulleessuf ture

Malleen dubbii lakkoofsa jahaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 52 irra fudhatame keessatti malli dubbii “Maaliree maa barfatte” jedhu malleen dubbii keessaa mala habalakaatiin kan dhiyaatedha. Qooddataan kun gara waajjira isaatti ganama bariidhaan ykn sa’aa hojii dura waan argameef waardiyyaan waajjirichaa barraqaan dhufuu isaatti dinqamee alkallatiidhan barraqaan dhufuu isaa itti himeera. Barreessaan mala dubbii kanatti fayyadamuun yaada kallattii dhiisee karaa biraatiin ibsuuf dhimma itti baheera.

Ragaalee asoosamicha keessaa funaanamanii lakkoofsa jahaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 129 irraa fudhatame keessatti gaaleen “Siraffisa malee si hindhiisan” jedhu mala dubbii habalakaan kan dhiyaatedha. Mala dubbii kanatti qabatee barreessaan ergaan inni dabarfachuu barbaade diinni altokko harka keessa nama galfannaan abbaan yoo ofirraa faccisuu baate haalkanii guyyaa nama gaaduun nama ajjeessuun isaa akka hinoolle ibsuufi. Yaadni kun irra gubbaadhan isaan yoo siajjeessan malee si hindhiisani ofeeggadhu jechuudha.

Malleen dubbii asoosamicha keessaa funaanamanii lakkoofsa jahaffaa jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 125 irra fudhatame keessatti malli dubbii dhimma itti bahame habalaka yoo ta’u ergaan barreessaan mala kanatti fayyadamuun dabarfachuu barbaade haala armaan gadiin ibsamee jira. Iddoo hojiitti namoonni akka nugargaaran qacaraman basaasuuf kan itti yaadamee qacaraman jiraachuu ibsuuf dhimma itti baheera. Kanaaf namoonni iddoo hojii isaanitti namoonni akkanaa kunniin saba miidhuufi balaa irraan gahuu waan danda’aniifi akka irraa ofeegnu nugorsa.

4.5. Fayyadama Mammaaksaa

Mammaksi ergaa alkaallattiin dabarsuu osoo hintaane sadoommii adda addaa fayyadamuun karaa alkalattiin ergaa dabarsa. Mammaaksi miliqsoon kan dubbatamuufi hiikaa dhoksaa akka ofkeessaa qabu niibsama. Asoosama ‘Dibaa’ jedhu keessatti maammaksi barreessaa dhimma itti bahe hedduudha. Qabiyyee adda addaa qabaataniyyuu akkaat hariiroo dhamsa dabarsuu barbaadaniin yoo ilaalaman akka armaan gadiitti qaacceffamaniiru.

4.5.1. Tokkummaa Agarsiisuf

Mammaaksonni tokkummaa agarsiisan ergaan isaanii inni guddaan hawaasni tokkummaa yoo qabaate faayidaa hedduu akka argatuufi balaawwan hawaasa tokkummaa hinqabne muuddachuu malan jalaa akka salphaatti bahuu danda’an kan ibsaniidha. Mammaaksonni kunniin garaagartee hawaasa tokko keessa jiru xiqqeessuunfi danda’amnaan balleessuun diina kophaa kophaatti nama argatee yookiin walwalaalchisee hawaasa miidhuu danda’u jalaa bahuu akka dandeessisu kanneen agarsiisaniidha. Kanuma hubachiisufi fakkaata Oromoon yemmuu mammaaku “Quncean walgargaartee arba hiiti” kan jedhu. Quncean kophaa isheetti humna waan hinqabneef salphumatti cituu dandeechi. Gaafa walitti fooyamte garuu waan humna guddaa qabu sakaaltee qabuu dandeechie. Akkuma kana hawaasni tokkummaa qabu, gidiraa diinni itti yaaduf salphaatti jilbiinfachuu hindanda’u. Haaluma kanaan asoosama ‘Dibaa’ jedhu keessatti mammaaksonni tokkummaa agarsiisan haala armaan gadiitin qaacceffamanii jiru.

(7)

<i>fuula</i>	<i>Mammaaksota tokkummaa agarsiisan</i>
<i>41</i>	<i>Kophaa kophaa kaachuun kophaa kophaa du'uudha</i>
<i>46</i>	<i>Lagni lafaaf malee lafee daangaa hinta'u</i>
<i>50</i>	<i>Kufanii lafa dhabuudha, gidduu rafanii wayyaan nama hanqachuudha</i>
<i>108</i>	<i>Qotiileen walqottu lafa hinqottu</i>
<i>188</i>	<i>Kan tokkoome warroome</i>

Mammaaksota raga torbaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 41 irraa fudhatame keessatti argamu “kophaa kophaa kaachuun kophaa kophaa du'uudha” jedhu kun tokkummaa dhabuu agarsiisa. Barreessaan qooddataa Leencoo jedhamu kan qabsoo keessatti baay'ee cimaa ta'eefi gufachuu opereeshiin tokkoffaarraa ka'ee hooggantoota qabsoo saba kana geggeessaan shakkuudhan kan kophaatti bahee miseensa horatee jiru garee biraan walitti wakamuu diduu isaa ibsuuf mammaksa kanatti dhimma baheera. Qabsoo keessatte tokkummaan walta'uun, waliin mari'achuun hinjiraanne taanaan saphumatti tooftaa diinaatiif mijachuu ta'uu agarsiisa. Kanamalees, tokkummaan hinjiraanne taanaan qabsoon gaggeeffamu wareegama hinbarbaachifneef nama saaxiiluu bira darbee kaayyoo ka'aniif bira salphaatti akka hingenye nama taasisuu isaa ibsuuf barreessaan mammaaksa kanatti dhimma baheera.

Ragaalee mammaaksaa asoosamicha keessaa funaanamanii lakkoofsa torba jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 46 irra fudhatame keessatti argamu kun tokkummaa akka cimu agarsiisuuf kan dhimma itti bahameedha. Mammaaksichi “Lagni lafaaf malee lafeef daangaa hinta'u” jedhu kun haala yeroo ammaa saba kana keessatti diinni uumee haalaan calaqisiisa. Yeroo ammaa diinni saba keenya lagan, amantiidhaan qoqqoodee akka inni salphumatti diinaaf jilbifatu haala miijeessera. Fkn: - Amantiilee sabicha keessaa jiran hedduu isaanii yoo fudhanne tokkummaa sabichaa hordoftoota isaanii amansiisurraa garaagarummaa amantiitin akka walirraa fagaatan, waljibbaan, walhamatan walirraatti ka'an kan taasisaaniidha. Kanamalees amantiileen kunniin achii dhuftee aadaafi duudhaa sabichaarratti duuluudhan sabichi eenyummaa isaa akka irrannatu taasisuun tattaafachuu malee tokkummaa sabichaa cimsuu irratti gaheen isaan qaban xiqqaadha.

Haaluma walfakkaatuun diinoonni saba kana sabicha bahaa kibba, Kaabaa dhiha jechuun addaan qoqqooduun tokkummaa isaanirra garaagarummaa isaanii balisuun sirna bittaa isaaniitiif haala mijeessu. Egaa barreessan haala kan sabni hubatee lagni lafa dangeessa malee lafee/dhiiga hin daangessuu, Oromoon amanti kamuu yaa hordofu Oromummaa isaatiin addaa bahuu hin qabu, sabichi eessayyuu yaa jiraatu fageenyi tokkummaa isaatiif daangaa itti ta'uu hin qabu yaada jedhu dabarseera.

Mammaaksa ragaa torbaffaa jalaatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 50 irraa fudhatame keessatti mammaaksi “Kufanii lafa dhabuudha, gidduu rafanii wayyaan nama hanqachuudha” jedhu kun tokkummaa dhabuun rakkoo akkamii akka geesisu ni agarsiisa. Namni kufe tokko osuma waanfedhe irraa kufeeyyuu lafa akka hinqanne bekkamaadha. Akkasumas namni nama lama gidduu rafe wayyaan isa hanqachuu hin danda’u. Yoo hanqatellee kanneen qarqara rafan hanqata malee. Barreessaan mammaaksa kanatti fayyadamuun ergaan inni dabarfachuu barbaade Namni aadaafi duudhaa saba isaa dagate, jibbee, ittiin buluuf itti qaana’e nama kufee lafa dhabe ta’a. Sabni kun saba nagaaf haalkanii guyyaa uumaa isaa kadhatu, sabni kun yoo tulluutti ba’ee waaqa isaatti iyyate yoosuu dhagechifatu, sabni kun kan baqatee isa bira dhufeef mooggasee qabeenyaa isaa qoodeefi kan abbaa qa’ee godhu, aadaa kana keessaa bahuun gidduu rafanii wayyaan nama hanqachuudha. Aadaa kana keessa bahuun fira keessa jiraatanii iyyani mirmachuu dhabuudha Yaada jedhu dabarfachuuf mammaaksa kanatti dhimma baheera.

Ragaa mammaaksaa lakkoofsa torba jalatti tarreeffaman keessaa kan fuula 108 irra jiru “Qotileen walqotta lafa hin qottu” jedhu tokkuma dhabuun guufuu qabsoo ta’uu agarsiisa. Barreessan asoosamicha akkuma qotiyyoon wal-loltu waliin qootuu irraatti humna hin godhane qabsoo keessaatti tokkumman yoo hinjiraanne kaayyoon ka’ameef galma akka hingenye agarsiisa. Dhaabbileen maqaa saba kanatiin dhabbaatanii sabichaaf qabsoofna jedhan hedduun lagaaf amantiin walqooduun kophaa kophaa kaachuu bira darbanii inni biyya keessaa kan biyyaa alaatti, kan biyyaa alaa isa biyyaa keessatti qube qabuunifii waltuffachuun qabsoo sabichaatti bishaan naqaa akka jiraniifi kun immoo diinaaf toofaa bal’isuufi gabrummaa dheeressuun ala akka bu’aa homaatu hinqabne ibsuuf mammaaksa kanatti dhimma bahee jira.

Mammaaksa ragaa torbaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan fuula 188 irra jiru keessatti mammaaksi “Kan tokkoomee warroome” jedhu kun tokkummaa bu’aa qabaachuu isaa garsiisa. Sabni tokko waan hojjetu mara irratti tokkummaa qabaannan guddinni gama hawaasummaatiin, diinagdeetiin, siyaasatiin dhufu daran galma akka gahuufi wanta tokko galmaan gahuuf dursi kan irratti hojjetamuu qabu tokkummaa irratti akka ta’e agarsiisuuf barreessan mammaaksa kanatti dhimma baheera.

4.5.2. Oolmaa Dagachuu Agarsiisuf

Hawaasni jiruuf jireenya isaa gaggeeffachuufi dhimmoota adda addaa raawwachuuf namoota miseensa hawaasichaa sanii ta’an waliin ooluniifi walqunnamuun dirqama ta’a. Sababiin kanaa immoo namni amaluma ganama isaa kennameen jireenya hawaasummaa malee kophaa jiraachuu hindanda’u waan ta’eefi. Jireenyi hawaasummaa namaaf dirqama ta’uuyyuu namoota waliin oolaniifi waliin jiraatan filachuun garuu kanuma abbaati. Namni fedhii isaa irratti hundaa’ee nama waliin oolu yookin hiriya filata. Haata’u malee olmaa filachuu irratti akkuma namoonni amala gaarifi yaada gaarii qaban jiraataan faallaa kanaan namoonni amala badaafi yaada yaraa qabanis nijiru. Hawaasa Oromoo biratti mammaaksonni oolmaa dagachuu ibsan, namni akka hiriya badaa waliin ooluu hinqabneefi miidhaa gama kanaan dhufu irraa akka ofeegu kanneen akeekkachiisaniidha. Kanumarratti hundaa’uun mammaaksonni oolmaa dagachuun miidhaa akkamii akka qabu agarsiisaniifi kanarraa ofeeguun faayidaa maalii akka qaban kan ibsan, asoosama ‘*Dibaa*’ jedhu keessatti argaman haala armaan gadiin qaaceffamanii jiru.

(8)

<i>Fuula</i>	<i>Mammaaksota olmaa dagachuu agarsiisan</i>
37	<i>Jiraa nama awwaalchiisee jiidhaa nama bobeessa</i>
79a	<i>Hiriyaa malee deemee gaggeessaa malee gale</i>
79b	<i>Hantuuta quuftuun daboo adurreet dhaqxi</i>
83	<i>Harree horii bobbaate ta’anii jiru</i>

Mammaaksota ragaa torbaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 37 irraa fudhatame keessatti “Jiraa nama awwaalchiisee jiidhaa nama bobeessa” jedhu kun bakka hintaane ooluun, iccitii ofii dabarsanii kennuun balaa guddaaf nama saaxila jechuu barbaadeeti. Kessummattuu qabsoo keessatti oolmaan namaa murteessaadha. Qabsaa’an olmaa isaa

hinbeeknee wallaalummaaniis haata’u gara laafummaan odeeffannoo dabarsee yoo kenne, odeeffanichi harka diinaa gaafa gahuu balaa cimaa isarrattis ta’ee jaallan qabsoorratti qaqqabsiisuu danda’a. Egaa barreessaan mammaaksa kanatti fayyadamuun olmaan keenyaa akka balaa hammaataa nurratti hinqaqqabsiin gorsuuf dhimma itti baheera.

Ragaa mammaksaa lakkoofsa torbaffaa jalatti tarreeffaman keessaa kan fuula 79(a) irra jiru keessatti mammaksi “Hiriyaa malee deemee gaggeessaa malee gale” jedhu kun oolmaa dagachuu kan ibsuudha. Barreessaan akkuma asoosamicha keessatti ibsuuf yaaleetti weellisaan habashaa tokko Oromoota sirbaan jaalalaaf nageenyaan barsiisa jedhee kasaaraa isarra gahe qooddataa maraatuu sanitti fayyadamee ifa godheera. Weellisichi gama tokkoon jaalalaafi nagaan barsiisa jechaa karaa biraatiin immoo bineensa saba kana garajabummaa hamaan harma deessuufi harka dhala namaa mure xooxessuun waan weelliseef nama isa gorsu dhabuun qophii guddaa magaalota gurguddoo Oromiyaa keessatti qopheesse irratti qarshii hedduu ispoonsaroota isaa irraa akkuma argachuuf qophaa’eetti sabni bakkuma jiruu lagannaa dhugaatii ispoonsaricharratti godheen akkamitti qophichi akka tokkummaa sabichaatiin gufate ibsuuf itti fayyadamee jira. Barreesichi mammaaksa kanatti fayyadamuun oolmaa wallaluniifi hiriyyaa nama gorsu dhabuun balaa akkamii akka fidu haalan ibsatee jira.

Mammaaksa ragaa torbaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 79(b) irra fudhatame keessatti mammaaksi “Hantuuta quuftuun daboo adurreet dhaqxi” jedhu kun oolmaa wallaaluu kan agarsiisuudha. Hantuunnif adureen uumamumaan waliif diina ta’uun beekkamaadha. Hantuunni humna ofii beekke adurree alaalatti baqachuu osoo qabuu inumaa daboo adurree deemuun oolmaa ofii wallaluu agarsiisa. Barreessaan asoosamichaa mammaaksa kanatti fayyadamuun warri humna ofii wallalee saba kana lafaa ka’ee tuqe hantuuta daboo adurree dhaqxeen akka garagarummaa hinqabne ibsuuf itti fayyadameera. Sabichi tuqaan akka hinjaallanneefi tuqaammaan altokkotti akka bishaan galaanaa irra garagaluu akka danda’u mammaaksa kanatti fayyadamuun ibsameera.

Ragaa mammaaksaa lakkoofsa torba jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 83 irra fudhataman keessatti maammaaksa “Harree horii bobbaate ta’anii jiru” jedhu kun oolma dagachuu kan agarsiisuudha. Hawaasa Oromoo biratti harree horii bobbaate jechuun, harreen

yoo barbaadanii galchan malee ofii beektee waan hingalleef horii bobbaate gattee, ofiifis horiis irbaata waraabessaa akka gootu kan agarsiisudha. Barreessaan kanaan walqabsiisee hoggantoonni qabsoo tokko tokko haala harreen horii bobbaate goote kana warri godhu jiraatii isaaniirraa ofeeguun akka barbaachisu ibseera. Haaluma kanaan hooggantoonni garaaf jecha, jireenya dhuunfaatiif jecha maqaa qabsoo sabichaatiin daldalan jiraachuu isaani mammaaksa kanatti dhimma bahee ibsateera.

4.5.3. Abshaalummaa Agarsiisuf

Mammaaksonni qabiyyee abshaalummaa qaban faayidaan qaruutee ta'uun qabu maal akka ta'e kanneen ibsaniidha. Mammaaksonni kun namoonni abshaalummaan waan namoonni kaan argachuu hindandenyee yookin balaa ulfaataa ta'e tokko jalaa akkamitti malaan jalaa bahuun akka danda'amu kanneen ibsaniidha. Kana malees hawaasa keessatti abshaalummaan jajjabeeffamuu waan qabu ta'ee waan amanamuuf mammaaksonni qabiyyee kana qaban hawaasa biratti bayy'ee kan dhimma itti bahamaniidha. Haaluma kanaan asoosama kana keessatti mammaaksonni qabiyyee abshaalummaa qaban haala armaan gadiitin qaacceefferamanii jiru.

(9)

<i>fuula</i>	<i>Mammaaksota abshaalummaa agarsiisan</i>
157	<i>Diina kee takkitti yoo gubde kitila tokkotu dhalata, tokko yoo araarfatte garuu balleessit</i>
138	<i>Bishaan jige hanguma qaqqaban olqabu</i>
172	<i>Gadheen dheeffa dabooxxiti</i>
176	<i>Beekkatan eeggatan</i>
179	<i>Buutii lafa buute, dhagaa lafa guute, abbaatu mala laallata</i>

Ragaa mammaaksaa sgalaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 157 irra fudhatame keessatti mammaaksi mammaakame abshaalummaa kan agarsiisu yemmuu ta'u barreessaan mammaaksichatti qabatee diina abshaalummaan moo'achuun akka barbaachiisu agarsiisuuf dhimma itti bahe. Akkuma mammaaksicha irraa hubachuun danda'amuutti diina keessaa tokko ajjeessuun qofti gahaa miti. Sababiin immoo bakka sana kumaatamni kaayyoo diina sanii qaban uumamuufi ka'uu waan danda'aniif. Kanaaf diin keenya malaafi tooftadhan

akka lamuu asitti hindeebinetti balleessuu adabuun barbaachisa akka ta'e ibsuuf barreessaan mammaaksichatti dhimma baheera.

Mammaaksa ragaa sagalaffaa keessatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 138 irra fudhatame keessatti mammaaksi "Bishaan jige hanguma qaqqaban olqabu" jedhu qabiyyeen isaa abshaalummaa agarsiisa. Bishaan jige dhaabbatanii yoo ilaalaan hunduu dhangala'ee dhuma, garuu hanga dhaqqaban olqabnaan kan hafe faayidaa irra oola. Barreessaan asoosamichaa mammaksaa kanaan ergan inni dabarfachuuf yaade dogongora darbetti mataa of dhukkubsuun faayidaa waan hinqabneef kandarberraa baratanii kan dhufuuf akeekachuun barbhaachisaa akka ta'e ibsuu barbaada. Dogongora kanaan dura raawwanneen gara laafummaa keenyaan hunda amannee waliin jiraachuu keenyaan badiin nurra gahe irraa barannee ammuma irraa jalqabnee yoo tokko taane, diinafii fira keenya yoo adda baafanne, rakkoo keessa jiru irraa fayyuun nidanda'ama waan ta'eef amuma irraa kaanee of baruunfi ofta'uun barbaachisa ta'uu himuuf mammaaksa kanatti dhimma bahee jira.

Mammaaksota ragaa sagalaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 172 irra fudhatame keessatti argamu mammaaksi "Gadheen dheeffa dabooxxiti" jedhu abshaalummaa garsiisa. Namni tokko lola seenee kan ittin lolu sun kan humna isaatin hingitne ykn haalli mijataan hinjirre yoo ta'e dheeffunis gootummaa caala. Barreessaan asoosamichaa mammaaksa kanaan ergaan inni dabarfachuu barbaade dirree qabsootti waanuma qabsoon barbaaciseef qofa dunuuffatanii itti deemuu barbaachisaa akka hintaaneefi qabsichi aarsaa hinbarbaachisne osoo nama hinkanfalchiisin dheeffuun gadhee akka nama hin jechisiisnefi inumaa malaafi tooftaadhan qabsoo gaggeessuu akka ta'e mammaaksa kanatti dhimma bahuun ergaa isaa dabarfatee jira.

Ragaa mammaaksaa lakkofsa sagalaffaa jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 176 irra fudhatame keessatti, mammaaksi "Beekkatan eeggatan" kan jedhu kun abshaalummaa kan agarsiisudha. Barreessaan mammaaksa kanatti qabatee ergaan inni dabarfachuu barbaade haala armaan gadiitin ibsamee jira. Qabsoo keessatti waan dhufuufu jedhu dursanii tilmaamuun bu'aa dhufu gammachiisaa rakkoon dhufu immoo daran cimaafii hubaatii garmalee akka hingachisne gochuuf nama gargara. Kana gochuuf immoo qabsoo keessatti

wantoonni dalagaman marti ofeeggannoo cimaafi beekkumsa gadifagoodhan dalagamuu akka qabu nama hubachiisa.

Mammaaksota ragaa saglaaffaa jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 179 irra fudhatame keessatti mammaaksi “Buutii lafa buutee, dhagaa lafa guute, abbaatu mala laallata” kan jedhu qabiyyeen isaa abshaalummaadha. Barreessaan ergaan mammaaksa kanaan dabarsuu barbaade, diina harka namaa galee akkamitti galaafachuun, ofirraa darbuun akkamitti akka danda’amu agarsiisuuf dhimma itti baheera. Haaluma kanaan diina ofii yemmuu humna qaban, carraa argaatanitti fayyadamuun aarsaa barbaachisaa ta’e hunda kanfaluun ofirraa galaafachuun barbaachisaa akka ta’e agarsiisa. Kan ta’uu baannan garuu, carraan jirutti osoo hin fayyadamii hafuunifi yeroon eeggachuun booddeetti gaabbii fiduu akka danda’u mammaaksa kanatti fayyadamuun ibsera.

4.5.4. Gootummaa Agarsiisuf

Mammaaksonni gootummaa agarsiisan namoonni hawaasa keessatti gootummaa qaban akkamiin hawaasa isaanii irraa kabaja guddaa akka qabaatan warreen agarsiisaniidha. Mammaaksonni qabiyyee gootummaa ofkeessaa qaban kan goota jajjabeessan yemmuu ta’u lugna/dabeessa qaanessuun akka goota ta’u kanneen jajjabeessaniidha. Kana malees mammaaksonni kunniin gootummaan hawaasafis ta’ee nama dhuunfaaf kabaja kan kennisiisu ta’uu kan ibsan yemmuu ta’u mammaaksonni qabiyyee akkasii qaban kan asoosama kana keessatti argaman haala armaan gadiitiin qaacceffamee jira.

(10)

<i>Fuula</i>	<i>Mammaaksota gootummaa agarsiisan</i>
159	<i>Mimmixni sanyii gubdi</i>
162	<i>Mismaarri hammuma dhamu jabaachaa deemti</i>

Mammaaksota rgaa kurnaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 159 irraa fudhatame keessatti “Mismaarri hammu dhahamu jabachaa deema” kan jedhu gootummaa kan agarsiisudha. Ergaan mammaaksa kanaa hanguma diinni saba kanatti garajabummaan itti roorrisaa deemu sabichi diddaa gabrummaa itti cimsaa deema jechuu barbaadet. Barreessaa yaada kan asoosamicha keessatti qooddataa Leencoo jedhamutti diinni garajabummaan

yemmuu isa mankaraarsee miseensota isa waliin hojjecha jiran akka himu gaafatan qooddatichi mammaaksa armaan oliii itti mammaakee miseensa isaa kamiyyuu dabarsee akka hinhimne itti hime jira. Barreessaan kanatti qabatee gootummaan qooddataa kana qabsaa'ota sabichaaf fakkeenya ta'uu akka qabuu fi namoonni saba kanaaf qabsoofna jedhan marti kanarraa akka baratan ibseera.

Ragaalee mammaaksaa lakkoofsa kurnaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 162 irra fudhatame keessatti mammaaksi "Mimmixni sanyii gubdi" jedhu gootummaa agarsiisa. Barreessaan yaanni mammaaksa kanaan dabarfachuu barbaade sanyiin goota gootuma kan jedhuudha. Kanas qoodattaa Roobaa jedhamu kan abbaan isaa Awurooppaa jiruufi qabsaa'aa ta'e uumuriin isaa 15 ta'etti fayyadamee ergaa isaa dabarse. Qooddataan kun umuriidhan xiqqoo ta'uufi biyya hambaatti dhalachuun akka inni saba isaatiif hinquuqamne isa hintaasisne. Inumaa yaadannoo abbaan isaa waa'ee qabsoo Oromoo irratti barreesse, qofa dubbisuudhaan gara biyyaatti deebi'anii warra biyya keessatti qabsaa'anitti makamuu akka qaban abbaa isaa dirqisiisee gara biyyaatti fidee dhuufeera. Egaa barreessanis mammaaksa kanatti fayyadamuun gootummaan uumamuma saba kana akka ta'e ibsee jira.

4.6. Jechamoota

Jechamni jechoota adda addaa lamaafi isaa olirraa kan uumamaniifi jechoota qindaa'an keessaa jechoota hiikaa addaa qabatee yaada addaafi dubiin kan ibsamu fayyadama afaaniti. Kana ilaalchisee, Addunyaa (2014:122) akka ibsetti "jechamni jechoota gaaleewwaniifiif ciroowwan ergaa haala idilee keessatti qabaniin alatti ergaa biraa dabarsuuf fayyaduu danda'u baay'een jechamoota Afaan Oromoo ergaa dhuunfaatti jechoonni walitti dhufan qaban irraa adda. Jechamoota kana hubachuufis beekkumsa aadaa fi afaaniichaa qabaachuun barbaachisaadha." Haaluma kanaan jechamoonni odeeffannoo kitaaba asoosama "dibaa" jedhu keessatti argamanifi qabiyyeewwan adda addaa akka siyaasaa, Hawaasummaa fi diinagdee agarsiisan haala armaan gadiitin qaacceffama.

4.6.1. Jechamoota Siyaasa Irratti Xiyyeeffata

Jechamoonni dhimma siyaasaa irratti xiyyeeffatan, dhimmoota siyaasa hawaasni jechamoonni kun keessatti dubbataman sana ibsuuf warreen tajaajilaniidha. Jechamoonni kunniin haala siyaasa hawaasichaa, wantoota adda addaa waliin walbira qabuun kanneen

ibsan yemmuu ta'an ciminaafi laafina siyaasa hawaasichaa, haala bulchiinsa hawaasichaafi dhimmoota biroo siyaasan walqabatan ofkeessatti warreen hammataniidha. Haaluma kanaan jechamoonni qabiyyee siyaasaa ofkeessa qaban kanneen asoosama 'Dibaa' keessatti argaman haala armaan gadiitin qaacceffamanii jiru.

(11)

<i>Fuula</i>	<i>Himoota jechamoota qabiyyee siyaasaa ofkeessaa qaban</i>
10	<i>Namni qabsoo, ajjeechaa injiraanii, kaballaa hattuu, oduu bunarraa se'ee jalqabee gaafa qaaruu naachaa, falaxaa buree, foon mataa itti ta'udeebi'ee gala</i>
16	<i>Jaal Gaaddisaan lafti itti dukkanaa'e</i>
34	<i>Namni sun nama eenyummaa saba kanaa udaan dibeedha</i>
62	<i>Qaamatu qoree nabaase</i>
65	<i>Jireenyi saba kanaa ijatti isaan xiraa'e</i>
71	<i>Homtuu hinshokoksine</i>
85	<i>Qabsoo keenyahoo cilee hindibuu?</i>
90	<i>Itti haganii xureessan, itti moranii guuyyessan</i>
126	<i>Lamaan isaanii irbaata biyyoon godhe</i>
130	<i>Harka koo galuun kee afaan bool'aa irra taa'uu kee natti mul'ise</i>
155	<i>Sabichi shira kana quba hinqabu</i>

Jechamoota ragaa kudha-tokkoffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 10 irraa jiru keessatti cimdii cimidiidhan waliin deeman jahatu jira. Jechamoonni kunniin qabiyyee isaanittiin siyaasa irratti kan xiyyeeffataniidha. Fakkenyaf jechamani "Qabsoo ajjeechaa injiraanii, kaballaa hattuu fi oduu bunarraa" jedhan kunniin namoonni qabsoon waan salphaa akka ta'etti akka ilaalaan nuhubachiisa injiraan ajjessuun waan lubbu qabeeyii xiqqoo taateef salphaa, hattuu kabaluun harka nama baay'ee keessa jiruuf kan ofirratti hinlolleef akkasumas oduun bunarraa hanguma bunni dhugamee raawwatuuf ollaa wal beekan gidduutti waan ta'eef qabsoo ija kanaan laaluun salphaa ta'e akka itti mul'atu taasisee jira.

Haata'u malee qabsoon faallaa kanaatiin qaaruu naachaa jechuuniis baay'ee cimaafi waan hunda akka salphaatti kan cabsuudhaf ykn muruudhaf humna qabuudha. Qabsooniis akkuma qaaruu naachaa yoo qabate salphaatti gadi nama hin lakkisneefi nama galaafatu qabsooniis haala adda addaa keessatti rakkoo hedduu keessa darbuudhaa kaasee hanga lubbu galaffachuu kan geessisu ta'uu ibsa. Karaa biraatiin qabsoon falaxaa bureeti yemmuu jedhu akkum muka buree falxuun rkkisaafi ulfaataa ta'e qabsooniis ulfaataafi wareegama lubbu kan nama gaafatu ta'uu nutti agarsiisa. Qabsoon foon mataati yemmuu jedhu immoo, foon

mataa jabaatafi alaanfachuuf akkasumas yoo affeellamu kan dafee hin bilchaanne ta'uun isaa qabsoon ciminaafi galma gahuuf yeroo dheeraa gaafachuu akka danda'u namatti agarsiisa.

Walumaa galatti jechamoonni waliif faallaa ta'an kanatti fayyadamuun barreessaan qabsoon salphaa akka ajjechaa injiraanii, kabballaa hattuu fi oduu bunnarraa osoo hin taane obsa ficcisiisaa, wareegama gaafataa akka qaaruu naachaa falaxaa bureefi foon mataa ta'uu isaa ibsuuf dhimma itti baheera.

Ragaan jechamootaa asoosamicha keessaa funaanamanii lakkoofsa kudhatokkffaa jalatti tarreeffaman keessaa jechamni fuula 16 irratti argamu kan laftii itti dukkanaa'e jedhu kun qabiyyeen isaa siyaasan kan walqabatuudha. Hiikaan galumsa isaatiis qooddataan umurii isaa 15 ta'e kan abbaa isaa waliin biyya hambaa jiraatu waa'ee qabsoo Oromoo yoo abbaa isaa gaafatu gaafin mucaa isaa sammuu isa naannesse. Wanta deebiisuf dhabe, sababiin isaas gaafiin mucaan isaa isa gaafate qabsoon biyyaa hambaa taa'anii qabsaa'an qabsoo sabaaf ta'uu miti yaada jedhu waan qabuf qooddataan kun gaafiin kun lafa itti dukkaneesse. Dhugummaan gaaffichaa qooddataa kan lafee seenee itti dhagahame. Barreessaan jechama kanatti fayyadamee namoota ala taa'anii saba kanaaf qabsaa'aa jirra jedhanii ofgoyyomsaniif ergaa kana dabarsuufi danda'eera.

Jechamoota ragaa kudhatokkoffaa jalatti dhiyaatan keessa kan fuula 34 irra fudhatame keessatti jechamni hima "Manni sun mana eenyuumma saba kanaa udaan dibe" jedhu qabiyyeen isaa siyaasa ta'uu nihubatama. Hiikaan galumsa jechama kana dhaabbanni amantii asoosamicha keessatti barreessadhaan maqaan isaa dhahame eenyumaa saba kanaa maqaa balleessuu isaa kan agarsiisudha. Barreessaan asoosamichaa mootumoonni yeroo sanii amantii kanatti fayyadamuudhan saba kanarratti hubaatii guddaa gara jabummaa bineensi daggalaa illee dhala namaa irratti hin raawwaanne akka raawwacha turan agarsiisera. Kana malees hooggantoonni amantaa kanaa dhala namaa hunda waaqatu uume jechuun lallabaa karaa biraatin immoo sabni kun akka essaa dhufteen isaa iddo biraa ta'eefi sabicha maqaa adda addaa itti moggaasudhan maqaa balleessuu isaa asoosamicha keessatti bal'inaan ibsera.

Ragaa jchamootaa lakkoofsa kudhatokko jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 62 irraa fudhatame keessatti “Qaamatu qoree nabaase” jedhu hiikaa bakka galumsaatiin siyaasa kan ibsuudha. Barreessaan qooddataa kanatti fayyadamuun namoota yeroo mara isa basaasudhaan beekkaman of-fuulduratti yemmuu argu garmalee rifachuufi dallanuu isaa hubachiisuu jechama kanatti dhimma baheera. Keessumattu nama nugaaduufi yeroo mara nuduukaa bu’u qaamni keenya akka rifatu jechamni kun kan haalan ibsu ta’uu hubachuun nidanda’ama.

Jechamoota ragaa kudhatokkoffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 65 irra jiru keessatti “Jireenyi saba kanaa ijatti isaa xiraaye” kan jedhu kun hiikaa qabiyyee isatiin siyaasa irratti kan xiyyeeffatte. Barreessaan jechama kanatti fayyadamuun jibba halagaan saba kanarraa qabu hammam akka cimaa ta’e ibsuuf yaalera. Barreessaan asoosamichaa saba kana maaliif isaan akka jibbaan asoosamicha keessatti akkuma ibsuuf yaaletti, seeraf heera mataa isaa qabaachuu, aadaa fi dudhaa boonsaa mataa ofii qabaachuu, tokkummaan saboota biraa waliin jirachuniifi kanneen kana fakkaatan akka fakkeenyaatti caqasaree. Kanamalees sabni kun namoota qa’ee isaa dhufanii isaan lolanillee yoo booji’e akka addunyaafi saboota biraatti hin hinhidhu, hinajjessu hinmankaraarsu. Garuu kana hunda osoo ijaan arganuu gurraan dhagahanuu saba kana jibbu. Jibbi isaanii kun ka’umsa cimaa qabaachuu baatus wanumaa aadaafi duudhaa boonsa qabuufi baay’ina isaarraa kan ka’e ta’uu barreessaan ibsuuf yaalera.

Jechamoota ragaa kudhatokkoffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 71 irra fudhatame keessatti gaaleen “Homtuu hin shokoksine” jedhu kun jechama galumsa isaatiin siyaasa irratti xiyyeeffateedha. Barreessaan akka asoosamicha keessatti ibsetti yeroo jalqabaatiif yemmuu waldaan maccaaf tuulamaa dhaabbatu wara waldaa kan dhaabeefi maanguddoota Oromoo irratti hidhaafi reebicha gahaa ture ibsee jira. Yeroo sabni kaan kadhaaf hanna walbarsiistu kan homtuu hinshokoksine/hindubbannee yeroo kana qabaa nugadhiisan isaanii saba keenya teechuma dhoowe jedha. Egaa barreessaan jechama kanatti fayyadamuun, jarri yoo sabni gurmaa’e, tokko ta’e yeroo mara akka ofbarataniifi sodaadhan muddaman agarsiisuuf dhimma itti baheera.

Jechamoota ragaa kudhatokkoffa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 90 irra fudhatame keessatti gaaleen “Itti haganii xureessan, itti moranii guyyeessan” jedhan kunni jechamoota galumsa isaanittiin siyaasa irratti xiyyeeffataniidha. Barreessaan jechama kanatti fayyadamuun diina/halagaan aadaafii duudhaa boonsaa sabni kun qabu, kanneen akka sirna gadaa , aadaa guddiffachaa, amantii waaqeffaannaafi kanneen kana fakkaatan hunda maqaa hintaane itti laachuun maqaa amantiitin balleessuudhaf haalkaniif guyyaa ifaajjuu isaanii agarsiisa. Hima kana keessatti jechamni “Itti haganii xureessan” jedhu aadaa fi duudhaa sabichaa maqaa amaantii isaaniitiin balaleffachuun, yoo Oromoon malkaafi tulluutti irreeffate seexanatti bulu jechuun hawaasa biratti akka fudhatama dhabu gochuun aadaf duudhaa sabichaa dagachiisuufi maqaa balleessuun akka jibbamu gochaa turuu ibsu. Kanamalees gaaleen ‘itti moranii guyyeessan’ jedhu kun aadaa saba kanaa akka hin guddanne, hindagaagne gochuuf haalkaniif guyyaa ifaajaa turuu isaanii agarsiisuuf barreessaan jechamoota kanatti dhimma baheera.

Ragaa jechamootaa lakkoofsa kudhatokkoofaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 126 irra fudhatame keessatti gaaleen “Irbaata biyyoon godhe” jedhu hiikaa bakka galumsa isaatiin siyaasa irratti kan xiyyeeffatuudha. Himicha irraa akkuma hubachuun danda’amutti qooddattuun maqaadhaafi sabaan Oromoo taatee gochaan garuu hojii diinaa hojjetu akkamitti saba ajjeesisaa turte agarsiisuuf barreessaan jechama kanatti dhimma baheera. Ergaan barreessaa namooni halaagaa ta’aniis ta’e dhiigaa saba kanaa ta’anii garaa isaanittif jecha saba isaanii irratti gidiraa hojjetan garajabummaan isaanii hagam akka hammaataa ta’e jechama kanatti dhimma bahuun ibseera.

Jechamoota ragaa kodhatokkoffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 130 irratti argamu keessatti gaaleen “Afaan bool’aa irra taa’uu kee natti mul’ise” jedhu hiikaan galumsa isaa siyaasarratti kan xiyyeeffatuudha. Akkuma barreeffamicha asoosama keessatti barreeffamee jiru irraa hubachuun danda’amutti basaasonni saba kanarraatti bobba’an nama basaasan sana kiyyeessaanii harka ofitti gaafa galfatan ajjeessuuf duubatti kan hinjenne ta’uu irraa hubachuu nidandeenya. Barreessanis jechama kanatti fayyadamuun qabsaa’anni saba kanaa warreen akkasii irraa akka ofeegaan akekkachiisuuf itti fayyadameera.

Ragaa jechamoota kudhatokkoffa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 155 irraa fudhatame keessatti “Sabichi shira kana quba hin qabu” jechamni jedhu kun hiikaa bakka galumsaatiin siyaasa irratti kan xiyyeeffateedha. Barreessaan jechama kanatti fayyadamuun ergaan inni dabarfachuu barbaade, diinni dhaabilee maqaa sabaatin dhaabbatan hedduu ijaaree, dhaabbileen kun haffakaatuuf maqaa gargaaraafi kaayyoo gargaaraa haaqabatan malee gubbaadha kan hoogganaman diinaani. Hojiin isaan hojjettan sabicha gargar qoodudha. Dhaabbileen maqaa sabichaatiin dhaabbatan kunneen deeggartoota gargaraa waan qabaniifi ta’e jedhamee deeggartoonii dhaabilee kanaa akka waljibban, walbalaaleffatan, sabaan amantiin akka walqoodaniif gonkuma waa’ee tokkummaa isaanii akka hinyaanne gochuun kaayyoofi shira diina saba kanaa ta’uu ibsuuf dhimma itti baheera. Kana hunda garuu sabichi waan isa duuban irratti hojjetamu kana akka hinbeekne ibsuuf itti fayyadameera.

4.6.2. Jechamoota Hawaasummaa Irratti Xiyyeeffatan

Jechamoonni xiyyeeffannoon isaanii dhimmoota hawaasummaa irratti ta’e hawaasichi wantoota jiruufii jireenya isaa keessatti guyyaa guyyaadhaan isa muudatu kan ibsaniidha. Jechamoonni kun gadda, gammachuu, haala jireenyaa, aadaa, duudhaa sabichaa kanneen calaqisiisan yemmuu ta’an waan sabichi jaalatu ittiin jajjabeessuf, waan sabichi jibbu ittiin balaaleffachuudhaf warreen tajaajila irra oolaniidha. Waluumaa galatti jechamoonni kunniin hawaasa keessatti jiruuf jireenya isaanii kan ittiin qeeqaniifi ittin jajjabeessan kan ibsaniidha. Haaluma kanaan jechamoonni dhimmoota hawaasummaa irratti xiyyeeffatan kan asoosama matadureen isaa ‘Dibaa’ jedhu keessatti argaman haala armaan gadiitiin qaacceffamnii jiru.

(12)

<i>Fuula</i>	<i>Jechamoota hawaasummaa irratti xiyyeeffatan</i>
11	<i>Qarree gubbaa nama deemte</i>
79	<i>Guddisa badii nyaara malee guddatte</i>
102	<i>Waa’ee miidhagina Siimboo wanti jedhan cirracha</i>
131a	<i>Ati ammoo anaafi summii ittiin si ajjeesuuf dhufe sana baatee hoospitaal nafidde, amma garaa nanyaatte</i>
131b	<i>Amma reeffun galanni koo galata buqqee koobaa ta’uu isaa hubadhe</i>

Jechamoota ragaa kudhalammaa jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 11 irraa fudhatame keessatti jechamni “Qarree gubbaa nama deemte” kan jedhu kun hiikaan galumsa isaa badii hojjetteen nama hawaasa biratti jibbamuuf, tuffatamuuf, baalaaleffatamuu deemtu jechuudha. Kanas barreessaan asoosama kanaa qooddattuun Daaroo jedhamtu qabsaa’aa kitilaa irraa jaalalli ishee qabe. Asirratti jaalalli qabsaa’a’ irraa nama qabuun cubbu miti. Namni jaalala isheen irraa qabamte nama akkaakowwan ishee mana keessa gube ta’uu isaati. Kun immoo hawaasa keessatti namni wal-ajjeesse waljalachuu miti, ganda tokko keessa waliin jiraahuun, daandii tokkootti fayyaadamuun warra harkaa waliin boo’icha tokkoratti argamuun gumaan osoo hinbahin baay’ee dhorkaa ta’uu isati. Wanta Daaroo kitilaa ishee jaalachiise keessa inni tokko sabboonummaa isaati; jireenya sabichaa malee jireenya dhuunfaa isaa dhabuu isaati. Kanaafi qooddattuun kun nama warra dhiigaa jaallatte qarree gubbaa nama deemte jedhamte.

Ragaa jechaamootaa lakkoofsa kudhalammaffaa keessatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 79 irra fudhatame keessatti jechama “Guddisa badii nyaara malee guddatte” jedhu kun hiikaa galumsa isaatiin dhimmaa hawaasummaa irratti kan xiyyeeffatuudha. Barreessaan qooddataa weellisaa habashaa jedhamutti qabatee ergaan inni dabarfachuu barbaade daa’imni guddisa bade jedhamu kan haadhaf abbaa, ollaa, hiriyoote isaafi aadaa, duudhaa saba isaatiis ta’e kan biroo kan hin kabajenne, ofitto, ofjajjuu fi kan waan beekus kan hinbeeknees walitti qabee anaa qofatu beeka jedhu guddisa badii yookiin kan warri safuu hinbarsiisne ta’uu ibsuuf jechama kanatti dhimma baheera. Kanaaf hawaasni daa’imman yemmuu guddissan aadaa, safuu, duudhaa sabichaa akka barsiisuu qaban ergaa isaa dabarfateera.

Jechamoota ragaa kudhalammaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 102 irra fudhatame keessatti jechamni miidhagina siimboo ibsuuf itti dhimma bahame “Waa’ee miidhagina siimboo wanti jedhamu cirraacha”, kan jedhu yemmuu ta’u xiyyeeffannoon isaa dhimmaa hawaasummatti. Akkuma cirraacha lakkaa’anii fixuun rakkisaa ta’e miidhagin siimboo himanii fixuun rakkisaa ta’uu barreessaan jechama kanatti fayyadamuun dhimma itti baheera.

Ragaalee jechamootaa lakkoofsa kudhalama jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 131 (a) irra fudhataman keessatti jechamni “Amma garaa nanyaatte” jedhu kun hiikaa bakka galumsa isaatiin dhimma hawaasummaa irratti kan xiyyeeffattuudha. Hiikaan isaatiis marartee, naatoo nama tokkof namni biraa qabu agarsiisuuf kan dhimma itti bahameedha. Barreessaan asoosama kanaa qooddattuun saba ishee irratti basaastu gaafa hubaatiin/miidhaan irra gahu innumti isheen ajjeessuuf qophoofte sun mana yaalatiin yemmuu ishee dhaqee achitis ishee kunnunsu ibseera. Barreessan ku sabni kun hagam akka diina isaatifi illee gara laaffessa ta’e agarsiisuuf jechama kanatti dhimma baheera.

Jechamoota lakkoofsa kudhalammaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 131(b) irra fudhatame keessatti jechamni “Galanni koo galata buqqee koobaa ta’uu isaa hubadhe” jedhu kun galumsa isaatiin dhimma hawaasummaa irratti kan xiyyeeffatuudha. Boqqeen koobaa dhimma barbaadameef erga oolee booda darbatamee caba. Altokko tajaajila barbaadamuu erga oolee booda namni barbaadu hinjiru. Akkuma buqqee koobaa itti tajaajilamanii darbatanii cabsan halagaan namoota saba ofiirratti basaasaa turan yoo dhimma barbaadaniif sanii dhimma itti bahanii raawwatan isa booda garagalanii hin ilaalaalan. Namichis akka sabatti hindeebine gochi dura rawwate isa hindeebisu kanaaf carraan isaa akkuma sammun isaa adoodet jirata. Barreessaan jechama kanatti fayyadamnun namoonni hojii akkasii irratti bibba’an kanarra akka baratan ergaa dabarseera.

4.6.3. Jechamoota Diinagdee Irratti Xiyyeeffatan

Jechamoonni dhimmoota diinagdee irratti xiyyeeffatan qabiyyee isaaniitiin kan waa’ee diinagdee irratti dubbatamaniidha. Jechamoonni qabiyyee diinagdee ofkeessaa qaban dhimmoota hawaasa keessatti diingadee ilaallatu ibsuu irratti kanneen fuulleffatan yemmuu ta’an soorummaafii hiyyummaa, hojjechuufii dhiisuu arjoomufi hammeenyaafi kanneen kana fakkaatan irratti xiyyeeffachuun gaarii jajjabeessee yaraa immoo qeeqee kan ibsuudha. Haaluma kanaan jechamoonni qabiyyee diinagdeen walqabatan kanneen asoosama ‘Dibaa’ keessatti argaman haala armmaan gadiitin qaacceffamanii jiru.

(13)

<i>fuula</i>	<i>Jechamoota diinagdee irratti xiyyeeffatan</i>
53, inniifi ijoolleen dhiiraa isaa afur bulluqa afaanitti of haquuf bakka adda addaatti waardiyyummaan qacaraman
55	<i>Maal Oromoo ta'uun kanumaamii..... jettee solloqa garaa ishee natti himatte</i>
11 dhokatee bahee mana abbaa lafaa maatii isaa qancarse sana balbala duuban itti cufee abbaa warraafi haadha warraa mana keessa gube

Ragaalee jechamootaa lakkoofsa kudhasadi jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 11 irraa fudhatame keessatti “Maatii isaa qancarse” jedhu kun hiikaa galumsa isaatiin diinagdee kan ilaallatuudha. Barreessaan jechama abbaan lafaa maatii isaa qancarse yemmuu jedhu, maatichi akka qabeenya hinhoranne, akka hindagaagne kan godhe yaada jedhu ofkeessaa qaba. Yeroo sanitti sabichi qotee, horee waan qabeenya godhatterra abbaa lafaatiif qoodaa ture waan ta’eef ofii ifaajee kan fayyadamuu garuu nama biraa ta’uu ibsuuf jechama kanatti dhimma baheera.

Jechamoota ragaa kudhasadaffaa jalatti tarreeffaman keessaa kan hima fuula 53 irra fudhataman keessatti gaaleen “Bulluqa afaanitti of haquuf” jedhu kun jechama hiikaa galumsaa diinagdee irratti xiyyeeffateedha. Hiikaan isaa immoo jireenyi namoonni akkasii jiraatan jireenya gadadoo, gadi’aanaafi kan boruuf hinabdachiifne ta’uu agarsiisa. Barreessaan asoosamichaa namoonni sababa babaliin lafa magaalatiifi maqaa investimentiitiin qe’ee isaanii irraa buqqa’an baay’een jireenya akka qooddataan asoosama kana keessatti caqafamee kana jiraacha jiran ta’uu ibsuuf jechama kanatti dhiimmaa baheera.

Jechamoota ragaa kudhasadaffaa jalatti dhiyaatan keessaa kan hima fuula 55 irra fudhataman keessatti gaaleen “Solloqa garaa ishee” jedhu kun hiika galumsa isaatiin dhimma diinagdee irratti kan xiyyeeffatuudha. Hiikaan isaatiis rakkina garaa ishee yaada jedhu of keessaa qaba. Qooddattuun asoosamicha keessatti maqaan ishee ibsame sadarkaan hojiin isheen irratti qacaramtee hojjettu gadi’aanaa ta’uufi mallaqaaf kabaja gahaa bakka itti hinarganne ta’uu ishee agarsiisa. Barreessaan qooddattu kanatti fayyadamuun dargaggoon Oromoo baay’een baratee hojii dhabee akka dararamaa jiru agarsiisuuf jechama kanatti dhiimma baheera

BOQONNAA SHAN: CUUNFAAFI ARGANNOO

Boqonnaan kun hojiiwwan qorannoo kana keessatti hojjetaman cuunfufi gabaabsuun bakka itti ibsamuudha. Haaluma kanaan cuunfaan kaayyoo qorannichaafi ka'umsa qorannichaa qaaccessa boqannoo afur jalatti xiinxalameen walsimsiisuun yaada dimshaashatiin ibsameera. Argannoon immoo hojii qorannoo kana keessatti qorataan ragaawwan asoosama '*Dibaa*' jedhu keessaa funaane erga qaaccessa booda argannoo achi keessaa argame iddoo itti ibsame ta'ee, isarraa ka'uun immoo yaboon qorannichaa ibsameera. Egaa boqonnaa kana jalatti cuunfaa, argannoofi yaboon qorannichaa walduraa duubaan dhiyaataniiru.

5.1. Cuunfaa

Asoosama keessatti barreessan dhaamsa dubbistoota biraan gahachuuf ka'e galmaan kan isaaf gahu afaan inni itti fayyadamu akka ta'e yaadota hayyuuleen dhiima kanaratti barreessan waabeffachuun boqonnaa lama jalatti bal'inaan ibsameera. Barreessan dhaamsi isaa dubbistoota biratti fudhatama akka argatuuf dhimmoota hunda caalaa xiyyeeffannoon isaa fayyadama afaanii ta'uu qaba. Sababiin isaa barreessaan afaan dubbistoota hawwatuufii aadaaf duudhaa sabichaa eegutti hinfayyadamne taanan hagamiyyuu ergaan asoosamichaa barbaachisaafii cimaa ta'us dubbisaan waan dubbisuu nuffuufii jibbuuf dhaamsi inni dabarfachuuf ka'e karaatti jalaa gufachuun isaa hinoolu. Kana irraa ka'uun qorataan, qorannoo kana keessatti akka ilaaluu yaaletti barreessan asoosamichaa, Yaasoo Kabbabaa asoosama isaa '*Dibaa*' jedhu keessatti haala fayyadama afaanii inni dhimma itti bahe irratti xiyyeeffachuun kan qaaccessedha.

Akkuma armaan olitti ibsuuf yaalametti haala barreessan asoosama isaa keessatti afaan fayyadamerratti hundaa'uun qaaccessi isaa adeemsifame. Kunis akkuma boqonnaa tokko jalatti ibsamuuf yaalametti kaayyoon qorannoo kanaa fayyadam afaanii qaaccessuu irratti kan xiyyeeffatuudha. Barreeffamni asoosamaa dubbistoota biratti fudhatama kan qabaatu yoo fayyadamni afaan isaa nama hawwateefi dubbistoota ofitt harkisuu danda'eedha. Sababiin isaa immoo asoosamni kan jiruufi jireenya hawaasaa guyyaa guyyaadhan muudatu kan calaqqisiisufi kan ibsu waan ta'eefii inni jiruuf jireenya hawaasichaa ibsu kun haala miidhagina qabuufi nama hawwatuun dhiyyaachuu yoo dhanda'eedha. Kanamalees

asoosamni fayyadama afaanii hawwataafii mijataa qabu akkuma ergaa cimaa dabarsuu danda’u, qophii sirna barnootafii kitaabilee barnootaa keessatti gahee guddaa waan qabuuf gama kanaanis faayidaan inni kennu salphaa miti. Gama biraatiin immoo barreessitoonni asoosama kanarraa ka’uun haala gaariin fayyadama afaaniitti akka dhimma bahan gaheen inni taphatu guddaa ta’a. Keessumattu haalli fayyadama afaanii barreeffamoota ogbarruu keessatti kanneen akka asoosamoota keessatti dhimma itti bahaman qophii kitaabolee barnootafi daree barnootaa keessatti haalaan faayidaa irra yoo oolan barnoota kennamu qabatamaafii hawwataa taasisuu bira darbanii afaanichi ogbarruu barreeffamaatiin akka gabbatu gochuu keessatti shoora olaanaa qabaata.

Kanumarratti hundaa’uun fayyadamni afaanii asoosama *‘Dibaa’* jedhu keessatti mul’atan kan ilaalaman gama malleen dubbii, mammaaksotaafi jechamoota asoosamicha keessatti dhimma itti bahameen yemmuu ta,u kanneen asoosamicha keessatti asoosessaan ergaa isaa dabarfachuuf hagam akka inni dhimma itti baheefi xiyyeeffannoon fayyadama afaanii asoosamicha keessatti argaman kamfaa akka ta’an boqonnaa afur jalatti qaacceffamee jira. Barreessaan asoosamichaa malleen dubbii keessaa kan harka caalaa dhimma itti bahe, akkasaa, iddeessa, nameessa, habalakaafi eemitii yemmuu ta’an tokkon tokkon isaanii himoota keessatti ergaa maalii akka dabarsan qaacceffamanii jiru. malleen dubbii asoosamicha keessatti dhimma itti bahaman kunniin ergaan isaan gama siyaasatiin, hawaasummaatiin, diinagdeen, aadaafi duudhaa hawaasatiin qaban irratti xiyyeeffatamee yemmuu qaacceffamu wanti hubatame barreessichi fayyadama afaanii kanneenitti fayyadamuun dhimmoota kanneenirratti hubannoo bal’aafii ergaa cimaa dubbistoota isaatiif akka dabarse hubatamee jira.

Gama biraatin mammaaksonnifii jechamoonni asoosamicha keessatti argamanis fayyadamni afaanii asoosessaan asoosamicha keessatti dhimma itti bahe maal akka fakkaatu qaaccessa boqonnaa afurii jalatti ilaalameera. Haaluma kanaan mammaaksonni asoosessaan dhimma itti bahe kunniin xiyyeeffannoon isaanii, faayidaa tokkummaan qabuufii miidhaa tokkummaa dhabuun sabarraan gahu, miidhaa oolmaa dagachuun keessumattuu immoo qabsoo irratti qabu, akkasumas abshaalummaafi gootummaan hawaasa biratti akkamittin akka ilaalamuufi faayidaa isaan qaban dubbistootaaf ittin ergaa dabarfachuuf akka haalan itti gargaarame bira gahameera. Kanamalees barreessan asoosamichaa jechamoota dhimmoota

siyaasaa, diinagdeefi hawaasummaa sabichaa haalan ibsaniifitti gargaaramuun ergaa cimaa dabarfachuuf akka yaale bira gahameera.

Qabiyyeen fayyadama afaanii asoosama '*Dibaa*' jedhuu harkaa caalaan isaa kan siyaasa irratti xiyyeeffatu ta'uu malleen dubbii, mammaakasafi jechamoota barreessan itti fayyadamerraa hubachuun nidanda'ama. Fayyadamni afaanii kunniinis asoosamicha keessatti qabsoon uummata Oromoo eessaa ka'ee garamitti akka deemaa jiru, laafinniifi ciminni qabsoo saba kanaa maal akka ta'e, fuulduratti akkamitti akka deemamuu qabufi dhimmoota siyaasa saba kanaa ilaallatan fayyadama afaanii kanneenitti dhimma bahuun ergaa isaa sirnaan akka dabarfachuu danda'e qaaccessa kanarraa hubachuun danda'amee jira.

Fayyadamni afaanii asoosamichaa haala boqonnaa afur keessatti qaacceffaman irratti hundaa'uun cimina asoosamichaa yoo ilaalle, barreessan asoosamichaa fayyadama afaanii sirnaan dhimma itti bahuu isaa nihubanna. Malleen dubbii, mammaaksonnifi jechamoonni asoosamicha keessatti dhimma itti bahaman ergaa asoosessaan dabarfachuu barbaade haala qabatamaa yeroo amma saba Oromoofi Oromiyaa keessatti ta'aa jiru kan daran nama hubachiisaniidha. Barreessan asoosamichaa taatewwan biyyatti keessatti ta'aa jiru kana fayyadama afaanii kanneenitti osoo dhimma bahuu baatee akkasumatti kan barreessu ta'ee dubbisaa kan nuffisiisufi ergaan inni dabarfachuuf ka'e kan jalaa gufatu ta'uu homaa nama hinshakkisiisu.

Karaa biraatiin malleen dubbii, mammaaksifi jechamoonni barreessaan dhimma itti bahe kunniin kan hawaasni bal'aan jiruuf jireenya isaa keessatti guyyaa guyyaadhan itti fayyadamaa oolu ta'anis haala qabatamaa yeroofii taatee hawaasicha keessatti mul'achaa jiruun walsimachuun dhiyaachuun isaa namumti dhimma siyaasaa hinbeeknefi idoo hinkennineef illee yoo asoosamicha dubbise haala qabatamaa biyyatti keessatti ta'aa jiru hubannoo gahaa irraa argachuu nidanda'a. Wantoonni asoosamicha keessatti akka hanqinaatti ilaalaman immoo haalli itti fayyadama sirna tuqaaleefi dogongorri qubeessuu darbee darbee kan mul'atu ta'uudha.

Waluumaa galatti fayyadamni afaanii asoosama '*Dibaa*' keessatti dhimma itti bahame dubbistoonni haala qabatamaa amma biyyatti keessatti argamu maal akka ta'e irraa hubachuuf, barreessitoonni malli fayyadama afaanii asoosamichaa gaarii waan ta'eef

fakkeenya godhachuuf, barsiisota afaaniif barnoota daree keessatti guyyaa guyyaadhan kennamu qabatamaafi hawwataa akka ta’u gochuuf gumaachi inni kennu salphaa miti. Kana malees qabiyyeen kitaabichaa irra caalaan hakuuccaa saba Oromoofi Oromiyaa irratti gahaa jiru ergaa dabarsuu irratti kan xiyyeeffate waan ta’eef, gama siyaasatiin faayidaan inni xiinxaltoota siyaasatiif kennu kan akka salphaatti laallamuu miti.

5.2. Argannoo

Kaayyoon qorannoo kanaa fayyadama afaanii asoosama matadureen isaa ‘*Dibaa*’ jedhu keessatti argaman sakatta’uufi qaaccessuu yoo ta’u qorataanis odeeffannoowwan asoosamicha keessaa funaanuun kallattii adda addaatin erga qaaccesses booda argannoowwan armaan gadii kaa’era

- Akkaataa barreeffama asoosama kanaatti barreessaan fayyadama afaanii kanneen akka malleen dubbii, mammaaksotaafi jechamootatti dhimma baheen gargaaramuun yaada asoosamichaa ifa godhee dubbistootaf dhiyessee jira.
- Dhaamsi asoosessaan dubbistoota biraan gahachuuf kaayyefatee ka’e kanneen dhimmoota akka siyaasaa, diinagdee, hawaasummaa, aadafii duudhaan hawaasaa akka dubbistoota biratti akka salphaatti hubataman fayyadamni afaanii inni dimma itti bahe gumaacha guddaa godhee jira.
- Fayyadamni afaanii asoosessaan itti fayyadame kanneen akka malleen dubbii, mammaaksotaafi jechamootaa kunniin barreeffamichi gama yaa’a yaadatiifi filannoo jechootatiin miidhagina akka qabaataniifi ergaa dabarsuu barbaadame dubbisaan nuffii malee dubbisuun akka hubatan gumachanii jiru.
- Barreessan asoosamichaa fayyadama afaanii gargaaramuun taatewwan qabatamaa hawaasicha keessatti yeroo ammaa raawwachaa jiran haala miidhagina qabuufii alkallattiin dubbistoota hubachiisuufi ergaa isaa dabarsuuf haalaan gargaaramee jira.

5.3. Yaboo

Fayyadama afaanii asoosama matadureen isaa 'Dibaa' jedhu keessatti argaman mala sakatta'a dookumantii irratti hundaa'uun sakatta'amee qaacceffame bu'uura godhachuun argannoowwan gurguddoo akka armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

- Fayyadamni afaanii asoosamicha keessatti dhimma itti bahame dandeettii dubbistootaa gabbisuu bira darbee kitaabolee barnootaa keessatti yoo hammataman baruuf barsiisuu waan mijeessaniif osoo dhimma itti bahamee,
- Fayyadamni afaanii gumaachi inni dagaagina ogbarruu barreeffammaa afaan tokkootiif faayidaa guddaa waan qabuuf gama qopheessitoota sirna barnootatiin osoo itti yaadameefi sirna barnootaa keessatti hammatamee,
- Fayyadamni afaanii asoosessaan dhimma itti bahe ergaa darbu irratti faayidaan isaan qaban olaanaa waan ta'eef, barreessitoonni biroofi dubbistoonni muuxannoo jiruuf jireenyaa waliif qooduuf gahee guddaa waan qabuuf osoo xiyyeeffannoon kennameefi bu'aa qaba,
- Qabiyyeewwan fayyadama afaaniin walqabatee afaan baruuf barsiisuu keessatti faayidaa guddaa waan qabuuf, mana barumsaa keessatti bal'inaan hojiirra akka oolu gochuuf osoo gumiin dagaagina ogbarruufii Afaan Oromoo mana barumsaa keessatti dhaabuun barattoota hirmaachisanii guddina ogbarruu Afaan Oromootiif bu'aa nibuusa.
- Barreessitoonni ogbarruu barreeffaamaa Afaan Oromoo haala fayyadama afaanii sirnaan barreeffama isaanii keessatti osoo bal'inaan dhimma itti bahanii dubbistoota hawwachuuf faayidaa olaanaa waan qabuuf osoo ogeessoonni gama kanaan jiran itti yaadanii bu'aa gaarii qaba,
- Qorannoon fayyadama afaanii ogbarruu barreeffamaa Afaan Oromoo irratti godhamu osoo bal'inaan adeemsifamee barreessitoonni ogbarruu afaanichaa faayidaa guddaa waan irraa argataniif osoo itti xiyyeeffatamee bu'aa guddaa niqabaata.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa (2011). *Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee
- Addunyaa Barkeessaa (2016). *Seemmoo: Bu'uura Barnoota Afaanifi Afoola Oromoo*.
Far-East Trading Plc.
- Alamituu Olee (2011). *Asoosama Bal'aa*. Moojuula Barnoota Fagoof
Univaristii Jimmaaf Qopha'ee. Univaristii Jimmaa
- Asafa Tafara (2009). *Eelaa. Seenaa Oguma Oromoo*: Far-East Trading Plc
- Ayub Ismael (2008). *Language use of Jamaican and Rastaforian Community
In Shashamane. A Socio Linguistic Study*
- Berg B. 2001. *Qualitative Research Methods for Social Science*. Californian
state University, Long Beach.
- Brumifit C.J Fi Carter (1996). *Literature in Language Teaching*. Oxford University Press.
London. Oxford
- Dastaa Dassaalany (2013). *Buu'ura Qorannoo*. Maxxansa Lammaffaa. Addis Ababa.
Far-East Trading Plc.
- Enero Juio. 2008. *Ravista Communication*. Volume 17. No 29. University de.
Costarica
- Fedhasaa Taaddasaa. 2013. *Subii: Bu'uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee. Dhaabbata
Maxxansaa Subi Printing Press.
- Finnegan R. 1970. *Oral Literature in Africa*. The Oxford Library of African Literature.
Oxford University Press Eastern Africa.
- Flick Uwe. 2002. *An Introduction to Qualitative Research*. Second Edition. New Delhi.

Sega Publication.

Geoffrey Leech and Mick Short. 2007. *Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English*

Fictional Prose. Second Edition. Pearson Longman.

Girmaafi kaawwan. 2001. *Ogbarruu Afaan Oromoo*. Yunvarsitii Jimmaa Moojula Barnoota

Fagootiif Qophaa'e. (Kan Hinmaxxanfamne). Jimmaa

Goddon, J.A.A. 1982. *A Dictionary of Literary Terms*. New York.

Harcourt, Brace and C. 1994. *Harbrace Collage Hand Book (12th Edition)* Orland. Florida.

Harry Shaw. 1905. *Dictionary of Literary Terms*. New York. Mc. Graw Hill

Book Company

Hayakawa, S.I. 1974. *Language in Thought and Action*. London: George Allen

And Unwin

Ibsaa Addunyaa. 2016. *Qaaccessa Itti Fayyadama Malleen Dubbii Ogwalaloo Anaan'yaa*

Keessatii. Waraqaa Digrii lammaffa guuttachuuf Yuunvarsitii Finfinnee

Muummee Afaan Oromoof Qophaa'e. (Kan hinmaxxanfamne)

Kumar, R. 1996. *Research Methodology. Step by Step Guide for Bigner*.

Addison Wesley Longman Australian Pty Limited.

Lyons. John (1995). *Linguistics and Semantics*. Cambridge University Press.

Stanford.

Melakneh Mengistu. 1999. *Fundamentals of Literature*. Addis Abeba.

Birana Printing Press.

Miller R. and Greenberg R.A 1991. *Poetry on Introduction*. New York by Mc.

Millian Education.

Misgaanuu Gulummaa. 2013. *Dilbii. Bu'uura Afoola, Og-afaanii Af-walaloo Oromoo*.

Finfinnee.

Zdenek Salzmänn. 2007. *Language, Culture, and Society. An Introduction to Linguistic Anthropology*. (Fourth Edition) Westview press. USA

Nugugi WA Thiong'o. 1994. *The Language of African Literature*.

Roman Jakobson . 1987. *Language in Literature*. Harvard University Press,
Cambridge, Massachusetts, London England.

Ronald Wardhaugh. 2010. *An Introduction to Sociolinguistics*. Sixth Edition. A John Wiley
Ltd. Publication.

Yaadannoo Gaaromsaa. 2014. *Hora Obaa: Kuusaa Afoola Oromoo*. Finfinnee: Oromiyaa.
Mana maxxansaa Elleni printing Press Plc

Yaasoo Kabbabaa. 2015. *Dibaa*. HY International Pirinter.

[www. The free dictionary.com/criticism](http://www.Thefreedictionary.com/criticism).

ህይወት ጎሳ 1998. *የቋንቋ አጠቃቀም በእንዳለ ጌታ ከቢደ ዛጎል ልብወለድ፡፡* ኦዲስ አበባ የኒቨርሲቲ

(BA Thesis) ያልታተመ

ያለው እንዳወቀ. 2011. *የምርምር መሰረታዊ መርሆዎችና አተገባበር፡* ኦዲስ አበባ፡

ንግድ ማተሚያ ድርጅት

ዘራሁን አስፋው፡፡ 1996. *የስነፅሑፍ መሰረታዊያን ፡፡*ኦዲስ አበባ ፡ ንግድ ማተምያ ድርጅት፡፡

Dabalee A

Himoota malleen dubbii akkasaa ofkeessaa qaban

Malleen dubbii asoosama ‘Dibaa’ jedhu keessatti barreessan asoosamichaa ergaa qabiyyeewwan gargaraa ittin dabarfachuuf asoosamicha keessatti dhimma itti bahe fuulafii himoota keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii jiru.

Fuula

Himoota Akkasaa Ofkeessaa Qaban

- 2 Nuti odoo achi ... nugataniillee deebinee warra akka coqorsaatti biqillu
3 Kan nufaana deemuu jibbe immoo barruu akka bishaanii sana waan isaan
tufuuf, osoo isaan faana dhangala’uu baannee tokkummaan keenya hinlaafu
10 Barachuu... tajaajiluu yoo hintaane doofummaa hanga qarsaa ulfaatu;
qabachuun, isa qabaniin saba gargaaruu yoo hintaane qunqunii nyaattuu foon
mataati.
53 Ani silaa amma sareeti ala malee mana seenuun naaf hin eyyamamu
55 Askuuleen yoosuu akka qeerransaatti bokokte.
96 Maqaa akka sibbilaa ulfaatu kana udaan diban
95 Maqaa isaa akka urjiitti olqabani ilaalan
109 Gabroomnee akka loonitti lakkaawwannee isaaniif rabsamuu ykn dhiigan ...
131 Eeyyee Miniliiki Goobana akka agadaatti erga xuuxee akka alaanfattootti tufe
154 Kanatu tarsiimoo diinatiif mijataa ta’ee akka gaangee takaallaa kuttee nurra ...
155 Ilmaan sabichaa akka baalatti harcaase
166 Isaan bakka hundaa yoo akka ungudaayee sana lafa dhoosanii bahan isin garuu
akka saree dulloomee sana bakka ciistanii ija banattanii achumaan cunuuffattan
171 Ani kan as dhufe akka hanqaaqutti kunuunfamuuf miti
162 Gurbaa biyya seenaa waggaa 3000 akka yeeyyii hoolaa biyya tana salphisuuf
foolachaa jirtuumii
26 Akkuma eelee sibiilaa sanan dafee hoo’e
46 Ija isaa diddiima sana akka bakkalcha barii balaqqisiisatii, akka risaa
furguugamee...
29 Qaamni ishee kan hudhaa bilchaate fakkaatu, qubbeen ishee alangeen, barruun
lallaafaniifi qaamni jirbiin sun hundi geeddaramaniiru
75 Akka qamalee birraatti dhoosee kolfe
89 Akka qilleensatti nabiraa dhabamte
156 Yoosuun akka qeerrensa aaree dallanee bokoke
180 Sagaleen isaa korma gaaraa aadu fakkaata.

Dabalee B

Himoota malleen dubbii iddeessaa ofkeessaa qaban

Malleen dubbii iddeessan asoosama 'Dibaa' keessatti barreessan asoosamichaa ergaawwaan qabiyyee adda addaa qaban ittiin dabarfachuuf asoosama isaa keessatti dhimma itti bahe fuulafi hima isaan keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii jiru.

Fuula	Himoota Iddeessaa Ofkeessaa Qaban
2	Waan gara amalaa hammeessa birraati, abshalummaas hinhafne, hantuutuma
19a	Umurii qofa osoo hintaane beekkumsi isaa eela: waraabamee hindhumu, dhugamee hin quufamu, bonee hinhir'atu, boora'ee hinfokkisu, yaa'ee ...
31	Ati maal balleessite anatu gatii malee ofdhaadhesse jetteen
38	Eenyummaa keenya amanee akka fudhatu gochuun nadhii dandeetti humna isaa kana sabaaf akka gumaachu gochuudha
78	Warri keessaa ija godhattan isin ofeeguu qabdu! Daraartanii odoo ija hingodhatin akka isin balleessuuf qophaa'ee jiru meeqatama akka ta'e beektuu laata?
79	Xaqanaa nama seetanii naatanii boochuumi? Hingaddinaafi nama miti; isheenoo seexana dhalaadha
99	agarsiisee jiraadhee, gaafa sana akkasitti dhuftee dhiigni ishee dhiiga saree
103	"ati hindhageenyee waan isheen jette. Maqaa balleessi saba kanaa..... kanaan bira haadha manaa bineensa saniiti.
106	Siimboo qushuna sanatu harka waraabeyyii gudeeddifii reebichaan mankaraaramaa ture qaamni qamaxxeen sun bututee ; hamileen
131	Ammaan booddee muka qottoo ta'ee jiraachuu hinbarbaadu
150	"Leencoo saroonni sun nyaatte!" jedhee odoo haalafii bakka isaa illee itti....
152	Dallansuu adurree somba saamamtee, qeerrensa kiyyoon qabe isa godhee jira.
163	Keessi namichaa "Dhuguma Leenca" jedhee raggaasiseef.
165	Oromoo osoo hintoo'atin biyyattiin jirti seetanii kan yaaddan yoo ta'e isin jabbiidha.
169	Hooggantoonni muraasni garuu saroomuun isaanii hin hafne
185	Akaasi leenca tiyya! Ammas sagalichi. Hedduu onnatte, atis leenca kiyyaam
172	Ilkaan ishee shaameta saniin seeqxeef

Dabalee C

Himoota malleen dubbii nameessan ibsaman

Malleen dubbii nameessaa asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti barreessaan asoosamichaa ergaawwan qabiyyee garagaraa ofkeessa qaban ittiin dabarfchuuf dhimma itti bahe fuulafi himoota keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii argamu.

Fuula

Himoota Nameessa Ofkeessaa Qaban

- 1 Maal bara akkanaa bara barri maraate, dhiirri dhiirayyuu jaalata miti
- 7 Manichi handhuura Finfinnee lafa jalaa dhimma akkanaatiif jecha ijaarame sun ammas eegumsa cimaafi iccitii guddaadhaan keessummoota isaa liqimsee jira.
- 8 Isaan keessaa kan biyyan bulcha jedhu, garuu kan ofuu odoo hinbulchiin maseene kun adda dureedhaan kan nurratti bobba'u
- 15 Gaaffiin mucaan isaa isa gaafate sammuu isaa gamaa gamanatti raase
- 21 Qabsoo akkasii sanatu qabsaa'aa hedduu nyaate, bara boraafachiisee raffise. Saniif nuti is asana hinbarbaannu hinjajnus
- 25 Fooliin shittoo ishee qaama keessa labee naqriqirsaa jira. Dhiirummaa keessa koo ji
- 60 Aduun nagayaan bultanii? Jettee eegaltes nagayaan bulaa jettee qaariteerti. Lafti dukkanaa wareeramee, ifti harka laatee jira.
- 78 Shereree yaa shereree (x2)
Gadi qabii natti hasaasii
Bubbeen baranaa oduu baree
- 109 Sabni faana bahee, qabsoon ijaaf ijoo godhatte
- 130 Sirruummaa keessan immoo dursan beeka; garuu faayidaatu nasobe
- 143 Konkolaataa boorri takka afaan bantee isaan eeggachaa waan turteef dhaqanii seennan balbala cufattee akka arroogessa rooca quufteetti burraquu eegalte
- 153 Chaayinaa Koonfeeshiyasiitu soree gingilcha. Hawaasa issantu qabee camada. Isaantu raacatii tokkummaa itti dabalee qabsoo waliinitiin bukeessee bulchiinsa cimaa ijaara.
- 174 Injinar Roorrisaan akkaataa raawwii waan tokkollee odoo waan tokko hinjedhin

Dabalee D

Himoota malleen dubbii arbeessuu ofkeessaa qaban

Malleen dubbii arbeessaa asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti barreessaan asoosamichaa ergaawwan qabiyyee garagaraa ofkeessa qaban ittiin dabarfchuuf dhimma itti bahe fuulafi himoota keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii argamu.

Fuula

Himoota Arbeessuu ofkeessaa qaban

- 2 Arrabni ishee fedhu jiidhaa gogsee, fedhu immoo dhadhaan irratti hinbaqu
- 6 Nama gahaa waan ta'eef iddoo hooggansaa qofa osoo hintaane, garaa qabsaa'ootaafii saba isaa mara diriirsee keessa ciisee jira
- 20 Waan hedduu ariifate fakkaata. Sardamni afuura karaa ijaa isa baasutti jirti
- 28 Daddaf utaaltee hucuu ishee ... eegalte. Amma liphii hinturin baatee kakawu jette
- 24a Gaafa kana immoo mana ooleen kitaabota jaaladhu fileen dhungoon cinqaa oola
- 24b Akka saalfachuun ta'e. Dhuguman isiin jedha. Lafaa ... jiru sana illeen saalfadhe
- 63 Bara 1973, yeroo sana fiixerra gahee jira. angoon isaa haphattee, teesson isaa reeqiftee, lammiileen biyyattii waan qabee gadhiisu isa dhoowwanii turan.
- 64 Baalee jalqabee hanga Raayyatti, gosa maccaa isa Goojjam keessa jiru irraa kaasee saboota akka Geediyoofti Tigree fa'i waliin ta'uun jaarsicha mukukkula qa
- 69 Gaheen isaanii biyyaaf ta'eet, seenan isaanii garuu, biyyaaf yaa hafuutii isaanifillee ta'uu hindandeenye. Maqaan isaanii dhokatee kan halagaa goobane
- 105 Miidhaa irra gaheen biratti erga gaafa qabamteetii nyaata gahaafii boqonnaa waan hinarganneef quggii fakkaattee jirti
- 166 As irratti mirga, hamilee..... waan jedhamu yaadamuu hinqabu. Namaa lafti Oromoo nutti ka'eera.

Dabalee E

Himoota Mala Dubbii Habalakaafi Eemitii Of Keessaa Qaban

Malleen dubbii habalakaa asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti barreessaan asoosamichaa ergaawwan qabiyyee garagaraa ofkeessa qaban ittiin dabarfchuuf dhimma itti bahe fuulafi himoota keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii argamu.

Fuula	Himoota eemitiifi habalakaan ibsama
63	Akkauma beekkamu jireenya biyya kanaa duraa hanga boodatitti kan ijaaruus kan diiguus Oromoo waan ta'eef bara kanatti mootichatti damma kan qaraaru itti godhe Oromoodha
67	Warren amananis aadaa ofii gatan, afaan ofii dagatan. Kan hinbeeknefii hintaane sanatti ija baasan, gurraacha adii ta'an
191	Gaafa sana akkasitti isa ari'uu koon yaadadhe. Jaalachaatiin jibbe.
52	"Maali ree maaf barfatte?" naan jette
129	Siraffisan malee si hindhiisan
125	Qulqulleessituu ta'ee yoon sii qaxaramu dhuguma akkan siif qulqulleessuf osoo hintaane akkan si qulqulleessuf ture

Dabalee F

Mammaaksota Qabiyyee Garagaraa Ofkeessaa Qaban

Mammaaksonni asoosama ‘Dibaa’ keessatti qabiyyee tokkummaa qabaniifi asoosessaan ergaa ittiin dabarfachuuf asoosama isaa keessatti dhimma itti bahe fuulafi hima keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamnii jiru.

Fuula

Mammaaksota tokkummaa agarsiisan

- 41 Kophaa kophaa kaachuun kophaa kophaa du’uudha
- 46 Lagni lafaaf malee lafee daangaa hinta’u
- 50 Kufanii lafa dhabuudha, gidduu rafanii wayyaan nama hanqachuudha
- 108 Qotiileen walqottu lafa hinqottu
- 188 Kan tokkoome warroome

Fuula

Mammaaksota olmaa dagachuu agarsiisan

- 37 Jiraa nama awwaalchisee jiidhaa nama bobeessa
- 79a Hiriya malee deemee gaggeessaa malee gale
- 79b Hantuuta quuftuun daboo adurreet dhaqxi
- 83 Harree horii bobbaate ta’anii jiru

fuula

Mammaaksota abshaalummaa agarsiisan

- 157 Diina kee takkitti yoo gubde kitila tokkotu dhalata, tokko yoo araarfatte garuu ba
- 138 Bishaan jige hanguma qaqqaban olqabu
- 172 Gadheen dheeffa dabooxxiti
- 176 Beekkatan eeggatan
- 179 Buutii lafa buute, dhagaa lafa guute, abbaatu mala laallata

Dabalee G

Jechamoota Qabiyyee Siyaasa Qaban

Jechamoonni asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti qabiyyee siyaasaa ofkeessaa qaban kan barreessan asoosamichaa asoosama isaa keessatti ergaa ittiin dabarffachuuf dhimma itti bahe fuulafi hima keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii jiru.

Fuula	Jechamoota qabiyyee siyaasaa ofkeessaa qaban
10	Namni qabsoo, ajjeechaa injiraanii, kaballaa hattuu, oduu bunarraaa se'ee jalqabee gaafa qaaruu naachaa, falaxaa buree, foon mataa itti ta'udeebi'ee gala
16	Jaal Gaaddisaan lafti itti dukkanaa'e
34	Namni sun nama eenyummaa saba kanaa udaan dibeedha
62	Qaamatu qoree nabaase
64	Jaarsicha mukukkula qabachiisan, jagni qorame, dhiirri dhiiga fincaa'e
65	Jireeni saba kanaa ijatti isaan xiraa'e
71	Homtuu hinshokoksine
85	Qabsoo keenyahoo cilee hindibuu?
90	Itti haganii xureessan, itti moranii guuyyessan
126	Lamaan isaanii irbaata biyyoon godhe
130	Harka koo galuun kee afaan bool'aa irra taa'uu kee natti mul'ise
155	Sabichi shira kana quba hinqabu

Dabalee H

Jechamoota qabiyyee hawaasummaa ofkeessaa qaban

Jechamoonni asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti qabiyyee hawaasummaa ofkeessaa qaban kan barreessan asoosamichaa asoosama isaa keessatti ergaa ittiin dabarffachuuf dhimma itti bahe fuulafi hima keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii jiru.

Fuula	Jechamoota hawaasummaa irratti xiyyeeffatan
11	Qarree gubbaa nama deemte
56	Bushooftuu dhaaba agadaa mitii ani beeke
79	Guddisa badii nyaara malee guddatte
102	Waa'ee miidhagina Siimboo wanti jedhan cirracha
131a	Ati ammoo anaafi summii ittiin si ajjeesuuf dhufe sana baattee hoospitaal nafidde, amma garaa nanyaatte
131b	Amma reeffun galanni koo galata buqqee koobaa ta'uu isaa hubadhe

Dabalee I

Jechamoota diinagdee irratti xiyyeeffatan

Jechamoonni asoosama 'Dibaa' jedhu keessatti qabiyyee hawaasummaa ofkeessaa qaban kan barreessan asoosamichaa asoosama isaa keessatti ergaa ittiin dabarffachuuf dhimma itti bahe fuulafi hima keessatti argaman waliin armaan gaditti tarreeffamanii jiru.

Fuula Jechamoota diinagdee irratti xiyyeeffatan

53 , inniifi ijoolleen dhiiraa isaa afur bulluqa afaanitti of haquuf bakka adda addaatti waardiyyummaan qacaraman

55 Maal Oromoo ta'uun kanumaamii..... jettee solloqa garaa ishee natti himatte

11 dhokatee bahee mana abbaa lafaa maatii isaa qancarse sana balbala duuban itti cufee abbaa warraafi haadha warraa mana keessa gube

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallaattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo ta'uu isaa ibsaa, hojiin kun kanaan dura yuunvarsitii kamiyyuu keessatti kan hindhiyaanne ta'uu saafii yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'era.

Maqaa Qorataa _____

Mallattoo_____

Guyyaa_____